
भाषाकुल संकल्पना आणि मराठी भाषा

एम.भाग-१(मराठी)सत्र-२

पेपर क्र.८

घटक (Module)-३

प्रा.डी.जे.दमामे,

सहाय्यक प्राध्यापक,मराठी विभाग,

आर्टस् अँड कॉमर्स कॉलेज,आष्टा

E-mail – drjaykardamame@gmail.com

Mob.-7580058959

भाषाकुलाची संकल्पना आणि मराठी भाषा

१.१ उद्दिष्ट्ये :

या घटकाच्या अभ्यासानंतर 'भाषाकुल' संकल्पना कशी अस्तित्वात आली हे सांगता येईल.

या संकल्पनेचे उपयोजन करून भाषिक वर्गीकरणाची तत्वे, भाषांचे वर्गीकरण आणि जगातील प्रमुख भाषाकुले कोणती, हे लक्षात घेता येईल.

इंडो-युरोपियन भाषाकुलाची ओळख करून घेता येईल.

आर्यभारतीय भाषाकुलाचा परिचय होईल.

तसेच अंतवर्तुळ — बहिवर्तुळ सिध्दांत समजावून घेऊन मराठीची उत्पत्ती कशी झाली हे सांगता येईल.

१.२ प्रास्ताविक

भाषा म्हणजे मानवी जीवनव्याप्त संकल्पनांचे विश्व साकार करणाऱ्या संज्ञापन व्यवहाराचे सर्वश्रेष्ठ व सर्वस्पर्शी साधन व माध्यम. समाजव्यवहार शक्य व सुलभ होते तो या माध्यमामुळेच. मानवाच्या जीवन विकासक्रमात भाषेचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. जगाच्या पाठीवरील माणसं जैविकदृष्ट्या सारखी असली तरी, त्यांच्या भाषा वेगळ्या का? या प्रश्नातून भाषाभ्यासास सुरुवात होते व त्यासारख्या का? या प्रश्नाच्या शोधात 'भाषाकुला'ची संकल्पना अस्तित्वात येते. या संकल्पनेचा आधार घेऊनच जागतिक भाषाकुले एकमेकांशी संबंधित होतात आणि जैविकदृष्ट्या सारखा असलेला माणूस भाषिकदृष्ट्याही एकच असला पाहिजे. त्याची भाषा, तिचे मूळ कुठल्यातरी एका भाषेत असावे असे अनुमान या अभ्यासाने करता येते. 'भाषाकुला'ची संकल्पना मानवी 'कुळा'चीही कहाणी सांगून जाते. यातूनच प्रचलित भाषांच्या इतिहासाचा, इतिहासक्रमाचा अभ्यास सुरु होता. भाषेची पूर्वावस्था, मध्यावस्था, तिचे

उत्तरकालीन ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाची उद्दिष्टये भाषाभ्यासात कार्यप्रवण होतात. दोन किंवा अधिक भाषांचा तुलनात्मक अभ्यास करून त्यांचा 'वंशवृक्ष' मांडून दाखविणे, त्यातूनच शास्त्रशुद्ध भाषाभ्यासाची बीजे रुजली जातात आणि 'भाषाकुला'ची संकल्पना अस्तित्वात येते.

१.३ विषय विवेचन

भाषांच्या तौलनिक अभ्यासातून त्यांच्या इतिहासाचा मागोवा घेता येतो. तसा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न करणारी भाषाविज्ञानाची ज्ञानशाखा म्हणजे ऐतिहासिक भाषाविज्ञान होय. १७६७ मध्ये सर्वप्रथम कुर्डी या फ्रेंच मिशनच्याने एका निबंधातून लॅटिन भाषेशी संस्कृतचे साम्य स्पष्ट केले. आणि त्यानंतर १७८६ साली सर विल्यम जोन्स यांनी ग्रीक, लॅटिन, संस्कृत इत्यादी भाषांच्या साम्यावरून त्या एकाच पूर्वज भाषेपासून निर्माण झालेल्या असाव्यात असे अनुमान व्यक्त केले. या अनुमानित उद्गारातून तत्कालीन भाषाभ्यासकांना एक नवी दिशा मिळाली आणि अनेक अभ्यासकांनी अथक परिश्रम करून भाषांचा तौलनिक अभ्यास करण्यास सुरुवात केली व त्यातूनच 'भाषाकुल' संकल्पना अस्तित्वात आली.

जगभर पसरलेल्या भाषांचे वर्गीकरणाच्या तत्वाधारे वर्गीकरण केले. त्या वर्गीकरणापैकीच 'कुलनिष्ठ' वर्गीकरण हे महत्वाचे वर्गीकरण 'तत्व' आहे. या तत्वाच्या आधारेच भाषांचे वर्गीकरण आणि जगातील प्रमुख भाषाकुले, इंडो-युरोपियन भाषाकुल, आर्यभारतीय भाषाकुल, अंतवर्तुळ, बहिवर्तुळ सिध्दांत आणि मराठी भाषा या विषयाचे विवेचन करावयाचे आहे.

१.४ भाषाकुल संकल्पना

भाषाकुल संकल्पना लक्षात घ्यावयाची असेल तर आपणाला सर विल्यम जोन्स यांचे प्रसिध्द विधानही लक्षात घ्यावयास हवे. १८ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात भाषाभ्यासाला एक नवी दिशा मिळाली ती या विधानामुळे, ते विधान म्हणजे "संस्कृत, ग्रीक व लॅटिन ह्या भाषांत जे साम्य आढळते ते इतके घनिष्ठ

आणि खोलवर रुजलेले आहे की, त्या साम्याचा खुलासा ते केवळ यदृच्छेने घडून आलेले आहे. असे म्हणून भागण्यासारखे नाही. तर त्या साम्याचा खुलासा करण्यासाठी ही साम्यस्थळे आढळणाऱ्या भाषा कोणत्या तरी एका भाषेपासून उदभूत झाल्या असाव्यात व आज ती भाषा उपलब्ध नाही असे मानावे लागते”.

सर विल्यम जोन्स यांच्या या विधानाने ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाचा पाया घातला हे तर खरेच. परंतु या विधानाने दोन नवीन कल्पनाही भाषाभ्यासकांना दिल्या. त्या कल्पना म्हणजे संस्कृत, ग्रीक, लॅटिन या भाषांची जी ‘जननी’ मानायची ती बहुधा अस्तित्वात नाही’ याचा अर्थ आज मूलभाषेचे नमुने उपलब्ध नाहीत एवढाच मानायचा. अशा या दोन कल्पनांना या विधानाने जन्म दिला व पुढील अभ्यासकांना प्रेरणा दिली. फ्रांझ बॉप, ग्रिम, रास्क, पॉट, श्लाइशर आणि नव्य वैयाकरण यांचे कार्य या दृष्टिने अत्यंत महत्वाचे आहे. या अभ्यासकांच्या अभ्यासातूनच तौलनिक किंवा बहुभाषिक आणि अंतर्गत किंवा एकभाषिक अशा दोन पुनर्रचना करण्याच्या पध्दती अस्तित्वात आल्या ‘परिवर्तन’ आणि ‘भाषाकुल’ या दोन मध्यवर्ती संकल्पना केंद्रवर्ती मानून ऐतिहासिक भाषाविज्ञान ही ज्ञानशाखा विकसित झाली. या ज्ञानशाखेत भाषेच्या इतिहासात होत जाणाऱ्या परिवर्तनाची, या परिवर्तनाचे, नियम शोधून काढण्याची, भाषांच्या तौलनिक अभ्यासातून त्यांचे परस्परसंबंध ठरविण्याची आणि अशा स्वरूपाच्या अभ्यासातून भाषाकुलांची प्रतिष्ठापना करण्याची, अशा भाषाकुलांचे वंशवृक्ष बनविण्याची आणि भाषापरिवर्तनाच्या निश्चित स्वरूपाच्या आधारे उपलब्ध भाषिक पुराव्याचा तौलनिक अभ्यास करून अनुपलब्ध अशा पूर्वभाषेची निर्मिती करणे इत्यादी अंगानी संशोधन होऊ लागले. यातूनच ध्वनिपरिवर्तनाचे नियम निरपवाद सार्वत्रिक असतात, हे सिध्द करण्यात भाषावैज्ञानिकांना यश प्राप्त यातूनच ध्वनिपरिवर्तनाचे नियम निरपवाद सार्वत्रिक असतात, हे सिध्द करण्यात भाषावैज्ञानिकांना यश प्राप्त झाले. अनुपलब्ध पूर्वभाषांची पुननिर्मिती करण्याची तंत्र विकसित झाले. ‘भाषाकुल’ ही संकल्पना

अस्तित्वात आली आणि जगातील भाषांचे कुलनिष्ठ वर्गीकरण करण्यात येऊन त्यांचे वंशवृक्ष तयार झाले.

१.५ 'भाषाकुल' संकल्पनेमागील अभ्युपगम: अर्थ आणि अन्वयार्थ

भाषाकुल संकल्पना आणि विस्ताराने समजून घ्यावयाची असले तर, या संकल्पनेमागील अभ्युपगम त्याचा अर्थ आणि अन्वयार्थ आपण समजून घेतला पाहिजे. आज प्रचलित असलेल्या किंवा प्राचीन काळाच्या दोन किंवा त्यातून अधिक भाषांत तर त्यांचे मूलभूत शब्दकोश आणि रूपव्यवस्था या दोन्हीही दृष्टिने विविध प्रकारचे साम्य आढळले आणि ते साम्य यदृच्छने आढळू शकणाऱ्या साम्यापेक्षा संख्येच्या व गुणवत्तेच्या दृष्टिने डोळ्यात भरण्यासारखे असेल, तसेच ते साम्य भाषिक उसनवारीमुळे ज्या प्रकारचे साम्य त्या दोन किंवा त्यातून अधिक भाषांत निर्माण होऊ शकते त्या प्रकारचे नसेल तर त्या दोन किंवा अधिक भाषा एका भाषाकुलातल्या आहेत असे गृहित धरले जाते. अर्थात 'एक भाषाकुल' ह्या संकल्पनेत अपेक्षित असलेल्या अभ्युपगमाचा नेमका अर्थ आणि अन्वयार्थ का? हे ही येथे लक्षात घेणे गरजेचे आहे.

'एक भाषाकुल' या अभ्युपगमाचा एक तात्विक अर्थ असा की, ज्या प्रकारची साम्यस्थळे दोन किंवा अधिक भाषांत आढळतात. त्या साम्यस्थळांचा ह्या अभ्युपगमामुळे उलगडा होऊ शकतो. याशिवाय या अभ्युपगमाचा दुसरा निर्मितीक्षम अर्थ असा की, ज्या भाषा आपण एका भाषाकुलातील मानतो; त्या सर्व ऐतिहासिक काळी कोणत्यातरी एका भाषेपासून हळूहळू निर्माण झाल्या; म्हणजेच त्या साऱ्या भाषा एकभाषोद्भव आहेत आणि ही मूळ भाषा जर माहित नसेल, तर ती माहित करून घेण्याचे प्रयत्न करावे लागतात. त्यासाठी पुनर्रचन करावे लागते. या दृष्टिने हे अभ्युपगम निर्मितीक्षम आहे; असे मानले जाते. त्यासाठी वर नमूद केल्याप्रमाणे तौलनिक किंवा बहुभाषिक आणि अंतर्गत किंवा एक भाषिक अशा दोन पुनर्रचन पध्दतीचा अवलंब केला जातो. त्यासाठी एखाद्या भाषाकुलात ज्या भाषा समाविष्ट करण्यात आल्या आहेत. त्या भाषांत ध्वनिसाम्य व अर्थसाम्य या दोन कसोट्यांना उतरणाऱ्या शब्दांच्या जोड्या

जमविणे व त्यांच्या आधारे पुनर्रचन करणे. उदा.० इंडोयुरेपियन भाषाकुलात ज्या संस्कृत, अवेस्ता, ग्रीक, लॅटिन इत्यादी भाषा समाविष्ट केल्या आहेत त्यांच्या आढळणाऱ्या शब्दांच्या जोडयावरून त्या सर्व भाषांच्या मुळाशी जी एक इंडो—युरेपियन भाषा असल्याची कल्पना करता येते; तसेच अत्यंत ध्वनिसाम्य नसतानाही पुनर्रचन करता येते. किंवा तिसऱ्या भाषाभगिनीचा पुरावा वापरून अथवा ध्वनिविषयक पुरकांची संभाव्यता लक्षात घेऊन व ध्वनिसंवादविषयक तपशील लक्षात घेऊन असे पुनर्रचन करता येते. तसेच व्याकरण व्यवस्थेचे पुनर्रचनाही त्यासाठी लक्षात घेता येते. याशिवाय अंतर्गत किंवा एकभाषिक पुनर्रचनाचे गृहित तत्व लक्षात घेऊनही भाषाकुलांचे वंशवृक्ष ठरविता येतात. यात कुठल्याही भाषेचा आधार न घेता एकाच भाषेतील पुराव्यांच्या आधारे पूर्वावस्थेविषयी अनुमाने करण्यात येतात. कारण भाषेच्या इतिहासात अनेक प्रकारची ध्वनिपरिवर्तने घडून येतात. यापैकी काही ध्वनिपरिवर्तने संदर्भसापेक्ष असतात तर काही रूपे वैचित्र्यानेही युक्त असतात. एकंदरीत भाषाकुल संकल्पनेमागील अशा स्वरूपाचा अर्थ आणि अन्वयार्थ लक्षात घेऊनच ही संकल्पना भाषांच्या अभ्यासासाठी लक्षात घ्यावी लागते.

१.६ भाषिक वर्गीकरणाची तत्वे: भाषांचे वर्गीकरण आणि जगातील भाषाकुले

भाषाकुल संकल्पना कशी अस्तित्वात आली, या संकल्पनेमागील अभ्युपगम व त्याचा अर्थ आणि अन्वयार्थ आपण लक्षात घेतला. या ठिकाणी आपणाला भाषिक वर्गीकरणाची तत्वे थोडक्यात लक्षात घ्यावयाची आहेत.

जगातील भाषांची संख्या निश्चित करणे तसे कठीण आहे. हिंदीतील एक भाषाभ्यासक डॉ.भोलानाथ तिवारी यांनी ही संख्या २७९६ अशी सांगितली आहे. तर हिंदीतीलच एक दुसरे अभ्यासक देवेंद्रनाथ शर्मा ही संख्या ३००० असल्याचे नमूद करतात.तेव्हा जागतिक भाषांची ही प्रचंड संख्या लक्षात घेतल्यास या भाषांचे वर्गीकरण केल्याशिवाय त्यांचा अभ्यास करता येणार नाही. संख्येने प्रचंड असलेल्या भाषांचा शास्त्रशुद्ध अभ्यास करण्यासाठी वर्गीकरण तत्वांचा आधार घ्यावाच लागतो. त्यासाठी अभ्यासकांनी काही तत्वे

निश्चित केली. ती म्हणजे खंड, देश,धर्म, काल, प्रभाव, भाषेची रचना किंवा आकृतिवैशिष्ट्य वर्गीकरण होऊ लागले. या विविध तत्वांच्या आधारे जरी भाषांचे वर्गीकरण करता येत असले तरी भाषावैज्ञानिक अभ्यासाच्या दृष्टिने भाषांतील रचना वा आकृतिवैशिष्ट्यांचे साम्य लक्षात घेऊन केलेले आकृतिमूलक वर्गीकरण, तसेच रचना शब्दांतील अर्थ आणि ध्वनी यांचे साम्य लक्षात घेऊन केलेले वांशिक किंवा पारिवारिक वर्गीकरण विविध भाषावैज्ञानिकांनी विशेषत्वाने लक्षात घेऊन भाषाअभ्यास केला या दोन वर्गीकरण तत्वांचीही विशेष माहिती येथे आपणास घ्यावयाची आहेत.

आकृतिमूलक वर्गीकरण (Morphological classification)

या वर्गीकरणाला प्रकृतिप्रत्यान्वित वर्गीकरण असेही म्हटले जाते. हे वर्गीकरण भाषेतील शब्दांची मूळ प्रकृती व त्यांना लागणारे प्रत्यय यांच्या परस्पर संबंधावर आधारलेले आहे. 'प्रकृतिप्रत्यान्वित' या संज्ञेतच या वर्गीकरणाचा अर्थ सामावलेला आहे. कारण प्रत्येक भाषेतील शब्दांचे मूळ वैशिष्ट्ये व त्यांना लागणारे लिंग, वचन,काळ, विभक्ती यांचे प्रत्यय व उपसर्ग यांचे परस्पर संबंध विशिष्ट नियम आणि पध्दतीवर आधारित असतात. शब्द वा पद हा वाक्यातील सार्थ घटक असल्यामुळे वाक्यामध्ये शब्दांची योजना विशिष्ट नियमांना अनुसरून विशिष्ट पध्दतीने होत असते. कर्ता,कर्म,क्रियापदांची वाक्यातील स्थाने प्रत्येक भाषेत ठरलेली असतात. प्रत्ये भाषेची आकृती किंवा प्रकृती, तिचे स्वरूप म्हणजेच किती वाक्यरचना असते हे लक्षात घेऊन हे वर्गीकरण केले जाते. याला रुपात्मक, रचनात्मक, पदाश्रित, व्याकरणिक अशाही नावांनी ओळखले जाते. प्रसिध्द जर्मन भाषावैज्ञानिक श्लेगेले याने या पध्दतीने वर्गीकरण करून भाषांचे सहा प्रकार केल्याचे कृ.पा. कुलकर्णी यांनी आपल्या 'मराठी भाषा उद्गम व विकास' या अभ्यासपूर्ण नमूद केले आहे. या वर्गीकरणाची परंपरा तशी जुनी आहे.बॉप, ग्रिम,श्लायशन,पॉट यांनी या वर्गीकरणाचा आधार घेऊनच भाषांचे वर्गीकरण केले व या तत्वाचा आधार

घेऊन भाषांचे भाषावैज्ञानिक दृष्टिने अयोगात्मक व योगात्मक या दोन गटात वर्गीकरण केले. अयोगात्मक व योगात्मक या संज्ञाही आपण येथे थोडक्यात समजून घेऊ या.

१) अयोगात्मक भाषा : ज्या भाषांत प्रकृती व प्रत्यय यांचा योग म्हणजेच जुळणी होत नाही त्यांना अयोगात्मक भाषा असे म्हणतात. या भाषांमध्ये शब्द त्यांच्या मूळ स्थित रूपात अविकृत राहतात. प्रत्यय लागून त्यांच्यात परिवर्तन होत नाही. पदांना लिंग, वचन, काळ अर्थ इत्यादी साठी प्रत्यय न लागता स्वतंत्र शब्दच लावून ते काम केले जाते. प्रकृती—प्रत्यय असे विभाजन करण्याची येथे गरजच भासत नाही. म्हणूनच या गटातील भाषांना निरवयवी भाषा असे म्हणतात. चिनी, सयामी, सुदानी, तिबेटी, ब्रम्हदेशी इत्यादी भाषा या गटात येतात.

२) योगात्मक भाषा : जगातील बहुतेक भाषा या गटात मोडतात. शब्दाची मूळ स्थिती म्हणजेच प्रकृती व त्याला लागणारे प्रत्यय यांच्या जुळणीस म्हणजे योगास या भाषांत महत्व असते. अशा भाषांचे तीन गटात विभाजन केले गेले आहे. १) अश्लिष्ट योगात्मक भाषा, २) श्लिष्ट योगात्मक भाषा आणि ३) प्रश्लिष्ट योगात्मक भाषा. या तिन्ही संज्ञा प्रवाहाची आपण येथे ओळख करून घेऊ या.

१) अश्लिष्ट योगात्मक भाषा (Agglutinative)

या प्रकारच्या भाषांसाठी शब्दनिगडीत किंवा चिकटया भाषा अशीही संज्ञा वापरली जाते. निरनिराळे अर्थपूर्ण शब्द एकमेकांपुढे चिकटविल्यासारखे ठेऊन वाक्य तयार करण्याची पध्दती अशा भाषांमध्ये आहे. अश्लिष्ट योगात्मक भाषांचे पाच वर्गात विभाजन केले जाते . १) अश्लिष्ट पूर्व—योगात्मक, २) अश्लिष्ट मध्य योगात्मक, ३) अश्लिष्ट पूर्वान्त योगात्मक, ४) अश्लिष्ट अन्तयोगात्मक, ५) अश्लिष्ट आंशिक योगात्मक.

अशिलष्ट पूर्व —योगात्मक या वर्गातील भाषेतील वाक्यात शब्द, अलल अलग दिसले तरी प्रकृती आणि प्रत्यय यांच्या योगास येथे वाव असतो. या भाषांत प्रत्यय शब्दांच्या आरंभी लागतो. म्हणूनच त्यांना पूर्वयोगात्मक म्हटले आहे. अफ्रिकेतील बान्टु, झुले या भाषात ही प्रवृत्ती दिसून येते. तर अशिलष्ट मध्ययोगात्मक भाषा या वर्गातील भाषांत द्वयक्षरी शब्द असतात. शब्दांच्या मध्येय प्रत्यय लागलेले असतात. अफ्रिकेजवळील मादागास्कर बेटे व हिंदी महासागरातील द्वीपे या प्रदेशात बोलल्या जाणाऱ्या भाषात ही प्रवृत्ती दिसते. 'युण्डा' कलातील संधाली भाषा ही याच प्रवर्गातील आहे. भाषांत शब्दाच्या मूळ प्रकृतीच्या कधी मागे (पूर्व) तर कधी पुढे (अन्त) प्रत्यय जोडले जातात. न्यूगिनीमधील 'मकोर' भाषा याचे उदाहरण आहे. अशा भाषांना अशिलष्ट पूर्वान्त योगात्मक भाषा म्हणतात. अशिलष्ट अन्त योगात्मक भाषा या वर्गातील भाषांत शब्दाच्या मूळ प्रकृतीच्या शेवटी संबंधदर्शक ही प्रवृत्ती दिसून योजले जातात. द्राविडी परिवारातील भाषा व युरल अल्टाइक भाषा, यामध्ये ही प्रवृत्ती दिसून येते. तर अशिलष्ट आंशिक योगात्मक भाषा या वर्गातील भाषांत प्रकृतिप्रत्यय — योगाची प्रक्रिया पूर्ण नसते. तेव्हा या भाषा योगात्मक व अयोगात्मक या दोन्हीमध्येही मोडतात. म्हणून त्यांना आंशिक योगात्मक भाषा म्हणून संबोधले गेले आहे. बास्क, हौसा, जपानी, न्यूझीलंड व इवाई बेटे यामध्ये बोलल्या जाणाऱ्या भाषा या गटात मोडतात.

२) शिलष्ट योगात्मक भाषा (Inflectional)

या प्रकारच्या भाषावर्गात मोडणाऱ्या भाषांत प्रकृति प्रत्यय—योग होऊन शब्दांच्या मूळ प्रकृतीचे रूपपरिवर्तन होते. म्हणून या भाषांना विकारी किंवा विभक्तिप्रधान भाषा असेही म्हटले जाते. सिमेटिक हेमिटीक व इंडोयुरोपिय वंशातील प्रमुख भाषा या गटात येतात. या भाषांचे दोन प्रमुख गट केले जातात. १) अंतर्मुखी शिलष्ट भाषागट व २) बहिर्मुखी शिलष्ट भाषा गट या दोन्ही गटांचे पुन्हा प्रत्येकी दोन उपगट आहेत. १) संयोगात्मक व २) वियोगात्मक पैकी अंतर्मुखी शिलष्ट योगात्मक भाषा या गटातील भाषांत प्रकृति

—प्रत्यय यांचे तादात्म्य झालेले दिसते. सेमिटिक —हेमिटिक व अरबी भाषा या गटात मोडतात. तर बहिर्मुखी शिल्ष्ट योगात्मक भाषा गटातील भाषांत शब्दांच्या मूलप्रकृतीनंतर प्रत्यय जोडले जातात. संस्कृत, ग्रीक, लॅटिन, अवेस्ता इत्यादी इंडोयुरोपीय परिवारातील प्राचीन भाषा संयोगात्मक भाषा येतात. या भाषांगटातील अर्वाचीन रूपे ही वियोगात्मक आहेत.

३) प्रश्लिष्ट योगात्मक भाषा (Incorporating)

अशा प्रकारच्या भाषांगटातील भाषांत प्रकृति प्रत्यय इतके एकजीवित्ताने युक्त होतात की, त्यांचे वेगळेपण जाणवतच नाही. ते एकमेकांपासून वेगळेही करता येत नाही. या भाषागटाचे १) पूर्ण प्रश्लिष्ट व २) आंशिक प्रश्लिष्ट असे दोन उपप्रकार केले गेले आहेत. पैकी पहिल्या उपगटातील भाषांमध्ये प्रकृति— प्रत्यययोग अतिशय पूर्णावस्थेत असतो. वाक्यच्या वाक्य पूर्ण शब्दासारखे होते. दक्षिण अमेरिकेतील चेरुकी, ग्रीनलॅंडमधी भाषा याचे उत्कृष्ट उदाहरण आहेत. तर दुसऱ्या उपगटातील भाषांत सर्वनाम व क्रियापद यांचा योग होताना क्रिया ही अस्तित्वशून्य होऊन ती सर्वनामाची पूरक होते. पेरिलिज पर्वताच्या पश्चिम भागात बोलली जाणारी बास्क भाषा फ्रेंच, बंगाली, इंग्रजी, भोजपुरी या भाषा या गटात मोडतात.

आकृतिमूलक किंवा प्रकृतिप्रत्ययान्वित वर्गीकरण आपल्या ज्ञानात भर टाकण्याच्या दृष्टिने आपण समजावून घेतले. परंतु या वर्गीकरणाचा तात्विक आणि व्यावहारिक उपयोग फारसा न केल्यामुळे या वर्गीकरणाचा फारसा विकास होऊ शकला नाही. परंतु वर्णनात्मक भाषा विज्ञानाच्या उदयानंतर 'भाषा' ही एक संरचना आहे,' 'तो एक चिन्ह चिन्ह —चिन्हीत संबंध आहे' या तत्वांना अनुसरून भाषाभ्यास होऊ लागला आहे. तेव्हा भाषाभ्यासकांनी या वर्गीकरणाचा आधार घेऊन जागतिक भाषांच्या वर्गीकरणाचा नव्याने विचार करायला हरकत नाही असे वाटते. असे असले तरी ज्या वर्गीकरण संकल्पनेच्या

आधाराने ऐतिहासिक भाषाविज्ञान या ज्ञानशाखेचा विकास झाला त्या भाषाकुल संकल्पनेतील मुख्य संकल्पना म्हणून वांशिक किंवा कुलनिष्ठ वर्गीकरण ही संकल्पना ऐतिहासिक भाषाविज्ञानात महत्वाची मानली गेलेली संकल्पना आहे. या वांशिक किंवा कुलनिष्ठ वर्गीकरणाची तात्विक मीमांसा आपणाला या ठिकाणी करावयाची आहे.

वांशिक किंवा कुलनिष्ठ वर्गीकरण :

ऐतिहासिक भाषाविज्ञानातील 'भाषाकुल' संकल्पनेत वांशिक किंवा कुलनिष्ठ वर्गीकरण अतिशय महत्वाचे मानले गेलेले वर्गीकरण आहे. जगातील प्रमुख भाषांची निर्मिती किंवा त्या भाषांचे मुळ एकाच भाषेत असल्याचे भाषावैज्ञानिकांना जाणवते ते याच वर्गीकरणामुळे, श्लेगेले, रास्क, ग्रीम बंधू, बॉप्प विल्यम जोन्स अशा पाश्चात्य भाषासंशोधकांनी लॅटिन, ग्रीक या भाषातील शब्दांच्या व्युत्पत्तीचा शोध घेताना संस्कृत भाषेशी तुलना करताना शब्दांच्या व्युत्पत्ती संदर्भात त्यांना लक्षणीय साम्य आढळून आले नातेदर्शक शब्द, सर्वनामे, संख्यावाचक नामे, वार, महिने यांची नावे यांच्यातील साम्य केवळ योगायोगाने आलेले नाही. याची खात्री पटताच त्यांनी या भाषांचा तौलनिक आणि ऐतिहासिक पध्दतीने अभ्यास करून या सर्व भाषांचे कुल समान असले पाहिजे असे सिध्द केले. एकाच मूळ भाषेतून या भाषांची निर्मिती झाली असल्याचे पुरावेही उपलब्ध केले. त्यासाठी त्यांनी भाषांचे वंश निश्चित करून त्यांचे वर्गीकरण केले.

वांशिक किंवा कुलनिष्ठ वर्गीकरणाची दृष्टि संस्कृत भाषेच्या अभ्यासानेच भाषा संशोधकांना मिळाली. १७६७ साली सर्वप्रथम कुर्डो या फ्रेंच मिशनर्याने एका निबंधातून लॅटिन भाषेशी असलेले संस्कृतचे साम्य विशद केले. त्यानंतर १७८६ मध्ये विल्यम जोन्सने लॅटिन आणि संस्कृत बरोबर ग्रीक भाषेचे साम्य उलगडून दाखविले. यानंतर श्लेगेले, रास्क, फ्राँझ बॉप्प सारख्या

अनेक भाषावैज्ञानिकांनी संस्कृतचे सखोल अध्ययन करुन विविध युरोपिय भाषांशी संस्कृतीशी असलेले नाते स्पष्ट केले. त्यांनी वांशिक किंवा कुलनिष्ठ वर्गीकरणाला शास्त्रीय मान्यता मिळवून दिली. या अभ्यासापूर्वी लॅटिन आणि ग्रीक भाषांतील किंवा कुलनिष्ठ वर्गीकरणाला शास्त्रीय मान्यता मिळवून दिली. या अभ्यासापूर्वी लॅटिन आणि ग्रीक भाषांतील शब्दांचा हिब्रू भाषेतील शब्दाशी संबंध जोडला जायचा. परंतु नंतर ही अभ्यास करण्याची पध्दती मागे पडली. मॅक्समूलर सारख्या विद्वान अभ्यासकाने तर संस्कृताच भाषाभ्यासाचा पाया मानल्यामुळे संस्कृत व तिच्या कुलातील भाषांना महत्व प्राप्त झाले. आणि एखादी नवी भाषा स्थैर्य पावताच तिचे 'कुळ' शोधण्याचा प्रयत्न होऊ लागला. हॅम्बोल्डटने जगातील भाषांची तेरा कुळे मानली तर पार्टिरीज यांनी दहा कुळांचा निर्देश केला. काहींनी सव्वीस तर काही अभ्यासकांनी अमेरिकेसारख्या एकाच देशात शंभर कुळांचा परिवार आहे असे मत व्यक्त केले. अनेक भाषाभ्यासकांच्या मतानुसार जागतिक पातळीवरील भाषापरिवार हे दहा ते अठरा यांच्या दरम्यान आहेत असे अभ्यासकांचे मत आहे. याठिकाणी आपणाला जगातील काही प्रमुख भाषाकुलांचा थोडक्यात परिचय करुन घ्यावयाचा आहे.

जगातील प्रमुख भाषाकुले

१) इंडो—युरोपियन किंवा आर्यभाषाकुल

भाषाविज्ञानात पहिल्यांदा अस्तित्वात आलेले 'कुल' म्हणून या भाषाकुलाचा उल्लेख केला जातो. या कुलाच्या संशोधनामुळेच 'भाषाकुल' ही संकल्पना अस्तित्वात आली. युरोपातील व उत्तर भारतातील भाषांचा समावेश या कुलात प्रामुख्याने केला जातो. या भाषाकुलाला भारत युरोपीय (Indo European), आर्यभाषाकुल (Aryan) भारत जर्मनिक (Indo-Germanic) कॉकेशिय, भारत हित्ती (Indo-Hittite) अशी ही नावे दिली गेलेली आहेत.

‘संस्कृत’ ही या कुलातील महत्वाची भाषा मानली गेली आहे. याच भाषाकुलाचा सविस्तर विचार आपणाला पुढे करावयाचा आहे.

२) हेमिटो—सेमिटिक भाषाकुल :

या कुलातील हेमिटिक गटात प्राचीन इजिप्शियन, कॉप्टिक भाषा तसेच बाबरी व चाड या अर्वाचीन भाषा येतात तर सेमिटिक गटात अक्काडियन व फिनिशियन या प्राचीन हिब्रु व अरबी या अर्वाचीन भाषा मोडतात. ग्रीनबर्ग या अभ्यासकाने हेमिटो— सेमिटिक भाषाकुलाला ‘अॅफ्रो—अेशियायी भाषाकुल असे नाव दिले आहे. या नावावरूनच गटाचा भौगोलिक विस्तार स्पष्ट झालेला आहे.

३) सिनो—तिबेटियन भाषाकुल :-

या भाषाकुलाला ‘इंडो—चायनीज’ भाषाकुल असेही नांव आहे. आशिया खंडात या कुलातील भाषा बोलल्या जातात. बर्मी, तिबेट, थायी आणि चीनमध्ये बोलल्या जाणाऱ्या भाषांचा समावेशही याच भाषाकुलात केला गेला आहे.

४) द्राविडी भाषाकुल :-

१८ व्या शतकापर्यंत हे भाषाकुल संस्कृतोद्भव भाषाकुल मानले जात होते. रास्क व काल्डवेल या अभ्यासकांनी द्राविडी भाषा या इंडो—युरोपियन भाषाकुलातील नसून त्यांचे वेगळे कुल आहे असा विचार मांडला. इंडो—युरोपियन भाषा बोलणारे लोक भारतात येण्यापूर्वी या कुलातील भाषा भारतभर पसरल्या होत्या. दक्षिण भारतातील तामिळ, तेलगु, कानडी, मल्याळम या द्राविडी भाषाकुलातील भाषा होत. तसेच पूर्व बलुचिस्तानातील ब्राहुई याच कुलातील आहे.

५) ऑस्ट्रो—अेशियायी भाषाकुल:

भारताच्या पूर्व भागात बोलल्या जाणाऱ्या मुंडा शाखेतील भाषा, ब्रम्हदेशातील मॉन—ख्मेर शाखा आणि अनाम—मुआंग शाखा यांचा या

भाषाकुलात समावेश होतो. परंतु या शाखांचे कुलनिष्ठ संबंध निश्चित झालेले नाही.

६) फिनो —उग्रिक भाषाकुल:

या भाषाकुलाला उरालिक भाषाकुल असेही नाव आहे. फिनी, हंगेरियन, लपिश व सॅमोपेड या भाषा या कुलातील आहेत.

७) अल्ताईक भाषाकुल :-

या भाषाकुलाचा फिनो—उग्रिक भाषाकुलांशी संबंध दाखवून काही भाषावैज्ञानिक या दोन कुलांचे 'उरल—अल्ताईक' भाषाकुल असेही नामकरण करतात. तुर्की, मंगोल, मांचू या भाषा या कुलातील आहेत.

८) कॉकेशस भाषाकुल :-

कास्पियन समुद्र, काळा समुद्र, कॉकेशस पर्वत या प्रदेशात या कुलातील भाषा बोलल्या जातात. चेचयन लेनी, सरकशी (उत्तर कॉकेशस), स्वानी, मिंगरेली, जॉर्जी (दक्षिण कॉकेशस) या भाषा या कुलातील प्रमुख भाषा होत.

९) मलायो— पॉलिनिशियन :-

इंडोनेशियन व पॉलिनिशियन ह्या प्रमुख भाषा या कुलातील भाषा आहेत. जावा, सुमात्रा, बोर्निया, सिलबिज, फिलिपिन्स, बाली, न्यूझीलंड, सॅमोआ, हवाई, ताहिनी, मादागास्कर, मलायद्वीप आणि प्रशांत महासागरातील अनेक बेटे या परिवाराशी निगडित आहेत. या परिवारातील भाषा अश्लिष्ट योगात्मक आहेत.

१०) जपानी कोरियन भाषाकुल:-

जपानी भाषा ही या कुलातील मुख्य भाषा आहे.जपान, कोरिया, फार्मोसा, मंचुको,केरोलीन आणि मार्शल बेटे इत्यादी ठिकाणी या कुलातील भाषा बोलल्या जातात. या भाषादेखील अश्लिष्ट योगात्मक भाषा मानल्या जातात.

याशिवाय अमेरिकेतील मूळ भाषा, ऑस्ट्रेलियातील भाषा, आफ्रिकेतील भाषा,यांचेही स्वतंत्र भाषा कुल मानलेले आहेत. तसेच सुमेरिअन व इट्रस्कन या प्राचीन भाषा व उत्तर स्पेनमध्ये आज बोलली जाणारी बास्कभाषा या अशा एकाकी भाषा आहेत. तसेच अत्युतरी भाषाकुल, सुदानी भाषाकुल, बन्दु,भाषाकुल, होतेन्तोत—बशुमन भाषाकुल, पापुवता भाषाकुल इत्यादी भाषाकुलांचाही उल्लेख केला जातो.

जागतिक भाषाकुलांचा विचार —व्युळ अगदी थोडक्यात लक्षात घेतला परंतु आपणाला इंडो—युरोपियन भाषाकुल आणि त्यातील आर्यभारतीय भाषाकुलातील आपली मातृभाषा मराठीचा जन्म कसा झाला हे लक्षात घ्यावयाचे आहे. तेव्हा आपण इंडो—युरोपियन भाषा कुलाचा व त्यानंतर आर्य भाषाकुलाचा सविस्तर विचार करणात आहोत.

इंडो युरोपियन भाषाकुल

इंडो— युरोपियन भाषाकुल भाषाविज्ञानात अतिशय महत्वाचे मानलेल भाषाकुल आहे. या 'कुल' संकल्पनेनेच 'भाषाकुल' संकल्पना अस्तित्वात आली. तसेच ऐतिहासिक भाषाविज्ञानाला व ऐतिहासिक भाषाभ्यास पध्दतीला शास्त्रशुध्द अभ्यासाची एक निश्चित दिशा याच कुलाने प्राप्त करुन दिली.तसेच जगातील भाषांच्या वर्गीकरणाला चालनाही याच भाषांकुलांमुळे मिळाली.

या भाषाकुलातील सर्व शाखांचा भाषावैज्ञानिक अभ्यास झालेला आहे. बऱ्याचशा शाखांमधील प्राचीन भाषिक नमुने उपलब्ध आहेत. या कुलातील भाषांचे कुलदृष्टया परस्परांशी असलेले संबंध निश्चित झालेले आहेत. इतर भाषाकुलांच्या संदर्भात असणारे मतभेद या कुलांच्या भाषांच्या संदर्भात मात्र

नाहीत. या कुलाला भारत युरोपीय, आर्यभाषासंघ, भारतजर्मानिक, कॉकेशियन, भारत—हिती भाषाकुल असेही संबोधण्यात आले आहे. 'संस्कृत' ही या कुलाची केंद्रवर्ती भाषा असल्यामुळे 'संस्कृत भाषा कुल' म्हणूनही या कुलाचा निर्देश केला जातो. भारत युरोपीय भाषांच्या मुळाशी ही एकच भाषा असल्याचे भाषाभ्यासकांनी सप्रमाण सिद्ध केल्यामुळे बाकीची नावे मागे पडून 'भारत—युरोपीय भाषाकुल' हेच नाव सर्वमान्य झाले आहे. अर्थात हे नावदेखील सदोष अशा स्वरूपाचे नाव आहे. कारण भारत आणि युरोपात फक्त याच भाषाकुलातील भाषा बोलल्या जातात असे नाही. तर दक्षिण भारतात द्राविडी कुलातील भाषा बोलल्या जातात. शिवाय या कुलातील भाषा इतर काही देशातही बोलल्या जातात. परंतु हे नाव सदोष असूनही आज ते प्रचलित झाले आहे. या भाषाकुलातील 'संस्कृत' या मुख्य भाषेच्या अभ्यासानंतर मॅक्समूलर सारख्या अभ्यासकांनी 'आर्यभाषाकुल' या नावाचाही वापर केला. परंतु हे नाव प्रचलित न होता इंडो—युरोपियन भाषाकुल या नामाभिधानानेच हे भाषाकुल प्रसिद्ध झालेले आहे.

या भाषाकुलात युरोप आणि आशिया खंडातील बहुतेक प्रमुख अशा अनेक भाषांचा समावेश होतो. या भाषांचे प्रामुख्याने दोन वर्गात विभाजन होते. हे विभाजन अस्कोली या भाषावैज्ञानिकाने १८७० मध्ये भाषांच्या मूलध्वनींची तुलना करून केलेले आहे. या कुलातील भाषांमधील मूल कंठध्वनी काही भाषाशाखांत कायम राहतात. तर काही शाखांत मात्र ते श,स,ज असे स्पर्श—संघर्षी होऊन उच्चारले जातात. 'क' या मूळ इंडो—युरोपियन स्वनाचा अवेस्ता भाषेत 'स' आणि लॅटिन भाषेत 'क' होतो. हा फरक लक्षात घेऊन 'सतम्' (सेन्तुम्) आणि 'कन्तुम्' या दोन वर्गात या कुलातील भाषा विभागल्या गेल्या आहेत. सतम् वर्गात अवेस्ता, फारशी, संस्कृत, हिंदी, लिथुआनियन, बल्गेरियन, रशियन इत्यादी पूर्वेकडील भाषांचा तर केन्तुम् वर्गात लॅटिन, ग्रीक, इटालियन, फ्रेंच, ब्रिटन गोलिक, तोखारी इत्यादी पश्चिमेकडील भाषांचा समावेश होतो. परंतु पूर्व व पश्चिम दिशांना अनुसरून केलेले हे वर्गीकरण नव्या संशोधनाने रद्दबातल ठरविले आहे. कारण तुखारी आणि

हिटाईट या शाखा भौगोलिक परिसरानुसार पूर्वेकडील असूनही त्यांच्या उच्चारणात बदल झालेला नसल्यामुळे त्यांचा समावेश 'केन्तुम' म्हणजे पश्चिम गटात करावा लागतो. हे वास्तव संशोधकाच्या समोर आल्यामुळे ही वर्गसंकल्पना कालबाह्य ठरली.

या भाषाकुलाचा विचार करताना या कुलातील भाषा बोलणारे भाषिक समाज गट प्रारंभी एकत्र रहात असावेत आणि नंतर ते टोळ्याटोळ्यांनी अन्यत्र गेल्यामुळेच त्यांच्या मूळ भाषेत पूरक पडत गेला असावा. ही शक्यता सर्वच अभ्यासकांनी मान्य केली व ही मूळ भाषा इ.स.पूर्व ३००० वर्षे इतकी प्राचीन असून सुमारे इ.स. पूर्व २०० वर्षांनी या भाषाकुलाच्या विविध शाखा झाल्या असाव्यात. या भाषाकुलाचा अभ्यास करणाऱ्या भाषावैज्ञानिकांनी ग्रीक, लॅटिन, जर्मन, रशियन अशा अनेक भाषांची तुलना संस्कृत भाषेशी करून या भाषांचे उगमस्थान एकच असण्याच्या अनुमानाला प्रमाणित्व प्राप्त करून दिले आहे.

•इंडो—युरोपिअन भाषाकुल : शाखा

या भाषाकुलाच्या एकूण दहा शाखा आहेत.

१) भारत—इराणी शाखा (इंडो—इरानिअन) : इंडो —युरोपिअन भाषाकुलातील ही प्रमुख शाखा असून मराठी भाषा याच शाखेतील भाषा मानली गेली आहे. कारण वैदिक भाषा आणि प्राचीन इराणी भाषा यांच्यातील साम्य लक्षात घेतल्यास पूर्वी एकत्र राहिलेले लोक याच शाखेतून भारतात आले. आणि प्रमुख नद्यांच्या काठी वस्ती करून राहू लागले. त्यांना 'आर्य' असे संबोधतात. तेव्हा या कुलातही दोन गट होतात. १) भारतीय आर्य भाषा गट आणि २) इराणी आर्य भाषा गटपैकी भारतीय आर्यभाषागटात प्राचीन, मध्ययुगीन व अर्वाचीन भारतीय भाषांचा समावेश होतो; तर असेच भाषागट इराणी आर्य भाषागटातही पाडले जातात. या भाषागटांचा सविस्तर आढावा आपण पुढे घेणार आहोत.

२) बाल्टो—स्लॉविक शाखा: या भाषागटाच्या बाल्टो आणि स्लॉविक अशा दोन उपशाखा आहेत. इंडो —युरोपियन भाषाकुलातील हा महत्वाचा भाषा गट आहे. बाल्टिक समुद्राच्या आसपासच्या परिसरात बोलल्या जाणारी भाषा म्हणून 'बाल्टो' नाव या भाषेला मिळाले आहे. या शाखेत लिथुआनियम आणि लेटिश या भाषांचा समावेश आहे. लिथुआनियन भाषेचे मिळाले आहे. या शाखेत लिथुआनियम आणि लेटिश या भाषांचा समावेश आहे. लिथुआनियन भाषेचे सोळाव्या शतकापासूनचे भाषिक नुमने उपलब्ध आहेत. या भाषेत नामाची विभक्तिरूपे वैदिक संस्कृतप्रमाणे चालतात. वैदिक संस्कृतमध्ये आढळणारा व उत्तरकालीन अभिजात संस्कृतमध्ये लोप पावलेला सुराघात या भाषेने टिकवून ठेवला आहे. परंतु या शाखेच्या प्राचीन प्रशिअन व लेटिश या भाषांत या सुराघात आढळत नाही. तिची जागा जर्मन व लिथुआनियम या भाषांनी घेतली आहे. लेटिश भाषा व तिच्या बोली मात्र आजही बोलल्या जातात. स्लॉविक या उपशाखेचा प्राचीन नमुना नवव्या शतकातील आहे. या शाखेच्या प्राचीन अवस्थेला 'प्राचीन ख्रिस्ती स्लॉविक' किंवा 'प्राचीन बल्गेरियन' असे नाव आहे. या शाखेच्या पूर्व, पश्चिम, दक्षिण अशा तीन उपशाखा आहेत. पैकी पूर्व वर्गातील महत्वाच्या रशियन भाषेतून विविध प्रकारची साहित्य निर्मिती झालेली आहेत. राजकारण, कला, विज्ञान अशा जीवनसन्मुख ज्ञानशाखांत या भाषेचा अग्रक्रमाने वापर करण्यात येतो. सोव्हिएत राज्याची 'राष्ट्रभाषा' होण्याचा सन्मान या भाषेचा अग्रक्रमाने वापर करण्यात येतो. सोव्हिएत राज्याची 'राष्ट्रभाषा' होण्याचा सन्मान या भाषेला मिळाला आहे. बल्गेरियन, झेक, पोलिश, रशियन इत्यादी भाषा या शाखेतील अर्वाचीन भाषा आहेत. बाल्टिक व स्लॉविक या उपशाखांत मोठ्या प्रमाणावर साधर्म्य आढळते.

३) आर्मिनिअन शाखा :- या भाषेवर इराणी भाषेचा प्रभाव आहे. या भाषेत इराणी शब्द मोठ्या प्रमाणात आढळतात. इराणची राजकीय अधिसत्ता अनेक शतकापर्यंत होती. तसेच इराणच्या सरहद्दीला लागूनच हा भाषिक पट्टा असल्याने स्वाभाविकच इराणीचा पगडा या शाखेवर पडला आहे. कॉकेशसचा दक्षिण भाग, मेसापोटेमिया व काळया समुद्राच्या दक्षिण भागात ही भाषा

वापरली जाते. याशिवाय इजिप्त, तुर्कस्थान, रुमानिया, अमेरिकेतील संयुक्त संस्थाने व बल्गेरिया या भागातही अर्मिनिअन भाषा बोलणारे भाषिक समाज गट आहेत.

४) आल्बेनियम शाखा :-

या भाषेवर लॅटिन, ग्रीक, स्लाविक व तुर्की भाषांचा परिणाम झालेला आहे. या भाषेचा शब्दसंग्रह लॅटिनशी मिळता जुळता आहे. एशियाटिक समुद्राच्या पूर्वेकडील पर्वतीय प्रदेशात ही भाषा बोलली जाते. या भाषेचे प्राचीन नमुने उपलब्ध नाहीत. तिचा इतिहास सर्वसाधारणतः १४ व्या शतकापासून सांगता येतो. ही भाषा प्रामुख्याने आल्बेनियात बोलली जाते.

५) इटालिक किंवा रोमन शाखा :- मूळ लॅटिनपासून इटालिक ही भाषा निर्माण झाल्यामुळे तिला लॅटिन शाखा असेही म्हणतात. या शाखेचे ओस्कन उम्ब्रिअन आणि लॅटन-फॅलिस्कन असे दोन गट केले जातात. पैकी लॅटिन फॅलिस्कन गटातील भाषा महत्वाची आहे. रुमानिया, स्पॅनिश, फ्रेंच या भाषांचा समावेश या शाखेत होतो. कॅथॉलिक ख्रिश्चन धर्मप्रसाराचे माध्यम म्हणून हीच भाषा वापरली जाते. या भाषेतून उच्च दर्जाची साहित्यनिर्मितीही झाली आहे. जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात या भाषेचा वापर होतो. या भाषेचा प्रभाव वर्तनातही दिसतो. दक्षिण अमेरिकेस आजही लॅटिन अमेरिका म्हटले जाते. ग्रीसमधील अँटिक बोलीप्रमाणे फ्लॉरेंस शहरात बोलल्या जाणाऱ्या लॅटिनला महत्व प्राप्त झाले आहे. इटालीमधील अन्य बोली प्रचारातून नाहीशा झाल्या आहेत. लॅटिन ही ग्रांथिक भाषा असली तरी तिची बोलीही प्रचारात होती. तिला व्यावहारिक लॅटिन असे म्हणतात. या व्यावहारिक लॅटिनपासूनच इटालिअन फ्रेंच, स्पॅनिश, पोर्तुगीज व रुमेनिअम भाषा निर्माण झाल्या.

६) ग्रीक किंवा हेलेनिक शाखा :- या भाषागटातील भाषा ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्वाच्या असल्या तरी आज फार थोडे लोक या भाषा बोलतात. ग्रीस, सायप्रस

व तुर्कस्तानात तुरळकपणे ग्रीक भाषा बोलतात. ग्रीक भाषेतील प्राचीन नमुने इ. स.पूर्व १४५० ते १२०० या काळातील आहेत. मातीच्या शिक्क्यांवरील हे नमुने 'मासेनिअन ग्रीक' म्हणून ओळखले जातात. ग्रीसची प्राचीन संस्कृती व परंपरा जपणाऱ्या ग्रीस बोललीतून ग्रीक भाषेची निर्मिती झाली. या भाषेतील सामासिकता, प्रत्यय, लिंग, वचने अशा काही गोष्टी संस्कृतसारख्याच आहेत. या भाषेला प्राचीन संस्कृतीचा वारसा लाभलेला आहे. ही भाषा अल्बेनियाचा भाग, बल्गेरिया, युगोस्लाव्हिया, एजियन सामुद्रिक बेटे अशा काही क्षेत्रात वापरली जाते.

७) **जर्मॅनिक शाखा:** या शाखेची तीन उपशाखेत विभागणी केली जाते.

१) **पूर्वशाखा:** या शाखेतील सर्वात प्राचीन नमुना इ.स. चे चौथ्या शतकातील गोथिक भाषेतील आहे. गोथिक ही पूर्व शाखेतील भाषा आहे. परंतु आज तिची अर्वाचीन अवस्था उपलब्ध नाही. पश्चिम जर्मॅनिक शाखेतील जर्मनने आज गोथिकची जागा घेतली आहे.

२) **पश्चिम शाखा :** पश्चिम शाखेचे हाय जर्मॅनिक, लो जर्मॅनिक, व अँग्लो फ्रिझिअन असे गट आहेत. जर्मन ही हाय जर्मॅनिक शाखेतील प्रमुख भाषा आहे, तर डच आणि इंग्रजी या अनुक्रमे लो जर्मॅनिक आणि अँग्लो फ्रिझिअन शाखातील महत्वाच्या भाषा आहेत.

३) **उत्तर शाखा :** आइस्लॅंडिक, स्वीडिश, नॉर्वेजिअन व डेनिश या भाषांचा समावेश या शाखेत होतो.

८) **केल्टिक शाखा:—** या भाषेचे प्राचीन नमुने उपलब्ध नाहीत. ही शाखा इटालिक शाखेशी आपले साम्य दर्शविते. या शाखेच्या दोन उपशाखा आहेत. १) गेलिक शाखा व २) ब्रिटानिक शाखा. गेलिक शाखेत आयर्लंडमधील आयरिश भाषेचा समावेश होतो. तर ब्रिटानिक शाखेत इंग्लंडच्या वेल्स भागात बोलली जाणारी वेल्शी आणि फ्रान्सच्या उत्तरेकडील ब्रिटानिआ वसाहतीतील ब्रेटन या भाषांचा समावेश होतो.

९) तुखारी शाखा:— इसवीसनाचे सहावे व आठवे शतकात लिहिलेली बौद्धधर्मीय हस्तलिखीते ही तुखारी भाषेचे उपलब्ध प्राचीन नमुने होत. ही हस्तलिखीते मध्य आशियातील चिनी तुर्कस्तानमध्ये १९ व्या शतकाच्या अखेरीस सापडली. या भाषेच्या दोन बोली आहेत. यातील पूर्वेकडील बोलीला 'अग्नी' व पश्चिमेकडील बोलीला 'कुची' म्हणतात. भारतीय व ग्रीक भाषेशी या भाषेचा संबंध होता.

१०) हिटाइट शाखा :- या शाखेतील भाषांना अॅनटोलिअन असेही म्हणतात. या शाखेतील भाषिक नमुना इ.स.पूर्व १७०० ते १२०० मधील आहे. हिटाईट भाषेत लिहिलेल्या मातीच्या विटा विसाव्या शतकात तुर्कस्तानातील उत्खननात सापडल्या. या कुलाच्या आठ शाखा निश्चित केल्या आहेत. हिटाइट शाखेच्या इंडो—युरोपिअन भाषाकुलातील भाषांचे स्थान कोणते याबाबत अभ्यासकात दोन मतप्रवाह आहेत. संस्कृत, ग्रीक व लॅटिन भाषांप्रमाणे हिटाइट भाषा इंडो— यूरोपिअन भाषेपासून निर्माण झाली आहे मानणारा एक मतप्रवाह. तर हिटाइट भाषा बोलणारे भाषिक समाजगट इंडो—युरोपिअन भाषा बोलणाऱ्या भाषिक समाजगटापासून प्रथम वेगळे झाले असावेत म्हणून हिटाइट भाषेचे स्वरूप संस्कृत ग्रीक इत्यादी भाषापेक्षा प्राचीन आहे; असे मानणारा दुसरा मतप्रवाह या भाषेच्या संदर्भात आहे.

इंडो—युरोपिअन भाषाकुलाच्या दहा शाखांचा थोडक्यात उहापोह केला. परंतु आपणाला आर्य भारतीय भाषाकुल लक्षात घ्यावयाचे आहे. आणि या शाखेतील इंडो इरानिअन व इंडोआर्यन अर्थात आर्यभारतीय भाषाकुल विशेषत्वाने लक्षात घ्यावयाचे आहे. कारण आपल्या वर्तमान भारतीय भाषांची जन्मकथा या आर्य भारतीय भाषाकुलाशी निगडित आहे. त्यातल्या त्यात आपली मातृभाषा, निजभाषा मराठीचे या शाखेशी असलेले नाते आपणाला तपासावयाचे आहे. तेव्हा इंडोयुरोपियन भाषाकुलाच्या या दोन शाखांचा विचार करू या.

•इंडो—इरानिअन शाखा : (भारतीय —इराणी शाखा)

या शाखेला 'आर्यशाखा' असेही म्हटले जाते.मराठी भाषेचे 'इंडो—युरोपिअन' भाषाकुलातील स्थान निश्चित करण्यासाठी इंडो—इरानिअन शाखा जाणीवपूर्वक लक्षात घेणे आवश्यक आहे. कारण इरानिअन शाखेचे इराणी शाखा आणि आर्य भारतीय शाखा असे दोन विभाग होतात. प्राचीन आर्यभारतीय भाषा वैदिक संस्कृत आणि प्राचीन इराणी भाषा या भाषांतील साम्य लक्षात घेतल्यास या दोन भाषा बोलणारे भाषिक समाज पूर्वी इराणमध्ये एकत्र राहिले असावेत आणि एकच भाषा बोलत असावेत असे अनुमान या भाषांच्या अभ्यासाने करण्यात आले आहे. तेव्हा आपण प्रथम इराणी शाखेचा प्रथम विचार करू या.

१) इराणी शाखा :-

इराणी शाखेच्या प्राचीन,मध्य व अर्वाचीन अशा तीन अवस्था आहेत हे आपण इंडो—युरोपिअन भाषाकुलाची माहिती घेताना अगदी सुरुवातीला नमूद केले आहेच. 'इराणी' हा शब्द 'आर्याणाम' या शब्दाचा अपभ्रंश असल्यामुळे ही भाषा आर्यभाषाकुलातीलच भाषा ठरते. इराण प्रातांत आर्यांची वस्ती असल्याचे काही अभ्यासकांचे मत आहे. प्राचीन वैदिक संस्कृत विशेषतः ऋग्वेद आणि प्राचीन इराणमधील अवेस्ता या भाषेतील साम्य लक्षात घेण्यासारखे आहे. अवेस्ताची निर्माती इ.स.पू. सातव्या शतकातील असून या ग्रंथातील गाथांचे स्वरूप ऋग्वेदातील प्रार्थनास्तोत्रांप्रमाणे आहे. या दोन ग्रंथातील साम्य प्राचीन संस्कृत आणि प्राचीन इराणीतही दिसून येते. प्राचीन इराणीचे पूर्वेकडील बोली आणि दक्षिणेकडील बोली असे दोन पोट विभागही केले जातात. पूर्वेकडील बोलीत पारशी धर्मग्रंथांची अवेस्ता भाषा येते. अवेस्तांच्या 'गाथांची भाषा' आणि गाथोत्तर भाषा' अशा दोन अवस्था आहेत. वैदिक संस्कृत आणि अवेस्ता या भाषांत ध्वनिसाम्य व व्याकरणिक साम्य आहे. 'अवेस्ता' हा पारशी धर्मग्रंथ असून 'अवेस्ता' या शब्दाचा अर्थ 'शास्त्र' असा आहे.

पश्चिमेकडील इराणी भाषेत प्राचीन पर्शियन भाषा येते. या भाषेतील साहित्य उपलब्ध नाही. मात्र इ.स.पूर्व चौथ्या—पाचव्या शतकातील शिलालेख

उपलब्ध आहेत. अवेस्ताप्रमाणे प्राचीन पर्शियनचे वैदिक संस्कृतशी साम्य आहे. प्राचीन पर्शियनची मध्ययुगीन अवस्था म्हणजे पहिली आणि अर्वाचीन अवस्था म्हणजे इरानमध्ये आज बोलली जाणारी पर्शियन भाषा होय. अर्वाचीन पर्शियन भाषेत विपुल साहित्य निर्मिती झालेली असून या भाषेचे स्वरूप 'अयोगात्मक' आहे. अरबी शब्दांचा भरणाही या भाषेत येतो. अवेस्ताची मध्ययुगीन अवस्था उपलब्ध नाही. पूर्वेकडील अर्वाचीन भाषांचा समावेश यात होतो. याशिवाय पंजाबकडे बोलली जाणारी 'दार्दिक' किंवा 'दरदीय' भाषा ही इराणीशी संबंधित असल्याचे काही अभ्यासकांचे मत आहे. या भाषेला इंडो— इरानियन शाखेची तिसरी उपशाखा मानावी असे काही अभ्यासकांचे मत आहे. 'दार्दिक' या खोवारी, वाखी उपशाखेत काश्मिरी खोवारी, काफिरीसारख्या भारताच्या वायव्येकडे बोलल्या जाणाऱ्या भाषांचा समावेश होतो.

•आर्यभारतीय भाषाकुल :

आर्यभारतीय ही इंडो—इरानियन गटाची दुसरी शाखा. या शाखेच्या प्राचीन, मध्य आणि अर्वाचीन अवस्था आहेत. प्राचीन अवस्थेत वैदिक संस्कृत आणि पाणिनीउत्तरकालीन संस्कृत किंवा अभिजात संस्कृत अशा दोन भाषिक अवस्था येतात. तर मध्य अवस्थेत प्राकृत आणि अपभ्रंश समावेश होतो. आणि अर्वाचीन अवस्थेत मराठी, हिंदी, बंगाली, गुजराती इत्यादी आज बोलल्या जाणाऱ्या भारतीय भाषांचा समावेश होतो. मराठीची पूर्वपिठीका म्हणूनच आपणाला या भाषाकुलाचा विचार करावयाचा आहे.

• मराठीची पूर्वपिठीका

भाषाशास्त्रवेत्यांनी भारतातल्या भाषांची आर्य, द्रविड, मुंड आणि चीन—तिबेटी या चार कुलात विभागणी करून मराठी ही आर्य कुलातली भाषा ठरविली आहे. म्हणूनच तिच्या उत्पत्तीच्या आणि घटनेचा, घडणीचा विचार करताना संस्कृत आणि प्राकृत या भाषांचा प्राधान्याने विचार केला जातो. डॉ. पां. दा. गुणे यांनी संस्कृत प्राकृतच्या बरोबरीनेच अपभ्रंश या आणखी एका दुव्याकडे

अभ्यासकांचे लक्ष वेधले आणि संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश, मराठी अशा मराठीच्या उत्तपत्तीचे सूत्र भाषाभ्यासात रुढ झाले आणि आजतागायत मराठीच्या उत्तपत्तीचा विचार एकांगीपणाने होत राहिला; ही श्री. विश्वनाथ खैरे यांची तक्रार रास्त वाटते. मराठीच्या उत्पत्ती, घटना जडणघडण याचा नव्याने अभ्यास होणे गरजेचे आहे.

भाषाकुलांची कल्पना भाषाभ्यासात रुढ झाल्यानंतर आर्यभाषाकुलाची संकल्पना पुढे आली. आणि मराठीचे नाते संस्कृतशी जोडले गेले. 'अंतर्वर्तुळ—बहिर्वर्तुळ सिध्दांत' या नात्याच्या समर्थनार्थ उपयोजिला गेला. त्यातून अनेक वाद आणि प्रवाहही पुढे आले आणि संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश आणि मराठी असे तिच्या निर्मितीचे सूत्र पक्के झाले. सगळ्या मराठी शब्दांचे मूळ संस्कृतमध्येच शोधण्याच्या प्रवृत्तीपायी देशी, प्राकृत किंवा अपभ्रंश शब्दांची मूळ संस्कृत रुपे ध्वनिविचारांच्या तत्वांनुसार बरोबर दिली तरी त्यातून अर्थानुसारी उपपत्ती मिळत नाही. मराठीचे विशिष्ट भाषाकुल मानले असले तरी अन्य कुलांतील भाषांचाही विचार मराठीच्या संदर्भात करावयाला हवा. 'काल' तत्वांबरोबरच 'लोक' व 'देश' या तत्वांचाही भाषेवर होणारा परिणाम विचारात घेऊन मराठीच्या निर्मितीचा विचार व्हावा असे अनेक अभ्यासकांचे मत आहे. परंतु त्या दृष्टिने अजून तरी मराठीच्या विचार होत नाही. तेव्हा आर्यभारतीय शाखेतील प्राचीन व मध्य अवस्थांचा परिचय करून घेतच मराठीच्या उत्पत्तीचा विचार करण्यात येतो.

खरे तर कोणतीही भाषा एकाएकी जन्मास येत नाही. तिच्या जन्माची प्रक्रिया तशी प्रदीर्घ काळ सुरुच असते. आज प्रचलित असलेली मराठी भाषाही त्याला अपवाद नाही. तिच्या इतिहासाचा मागोवा आपणाला लिखित साधनांच्या आधारे घेता येतो. तो आजपर्यंत अनेक अभ्यासकांनी घेतलेला आहे. तसे पाहिले तर प्रत्येक भाषेमध्ये काळाच्या ओघात बदल होतच असतात. हे बदल शब्दांचे औच्चरिक स्वरूप, अर्थरूपात होतात. तसे काही शब्द वापरातून नाहीसे होतात. तर काही वेळा अन्य भाषांशी संबंध आल्यामुळे नवे शब्द भाषेत

स्वीकारले जातात. तर काही शब्द गरजेनुसार नव्याने घडविले जातात. अशा भाषिक परिवर्तनामागे अनेक कारणे असू शकतात. अशा परिवर्तनातूनच एका भाषेतून दुसरी भाषा निर्माण होते. अर्थात नवीन भाषा पूर्व भाषेपेक्षा पूर्णतः वेगळी, निराळी अशी नसते. तर पूर्वभाषेची अनेक वैशिष्ट्ये तिच्यात कायम राहतात. पूर्वभाषा व तिची उत्तरकालीन अवस्था यांच्यामध्ये ध्वनी, व्याकरण आणि शब्दसंग्रह या सर्व पातळ्यांवर साधर्म्य आढळते. तेव्हा मराठीची पूर्वपिठीका लक्षात घ्यावयाची असेल तर आर्यभारतीय शाखेच्या वेगवेगळ्या अवस्था लक्षात घेणेही मराठीच्या उत्पत्तीच्या दृष्टिने महत्वाचे आहे.

• आर्यभारतीय शाखा : प्राचीन अवस्था

मराठी भाषेच्या घडणीचा विचार करत असताना आजतागायतच्या अनेक भाषाभ्यासकांनी मराठीच्या पूर्व अवस्थांचा विचार केला आहे. हा विचार 'अंतर्वर्तुळ—बहिवर्तुळ' या सिद्धांताच्या परिघातच होताना दिसतो. आर्यभारतीय शाखेतील प्राचीन भाषा म्हणजे संस्कृत. या संस्कृतचेही वैदिक संस्कृत व पाणिनी उत्तरकालीन किंवा अभिजात संस्कृत असे कालिक भेद मानले आहेत. या भेदांचाही मराठीच्या जडणघडणीत कसा वाटा आहे. ते यावरूनच लक्षात येते.

• वैदिक संस्कृत

वैदिक संस्कृतात चार वेद व ब्राम्हण ग्रंथ यांचा समावेश होतो. उपनिषदे आणि सूत्रे या वेदांच्या उत्तरकालीन रचनादेखील वैदिक संस्कृत या भाषिक टप्प्यावरच येतात. वैदिक संस्कृतचा प्राचीन नमुना म्हणून ऋग्वेदाचा दाखला दिला जातो. दोन ते नऊ या मंडलांतील भाषा व पहिल्या आणि दहाव्या मंडलांतील भाषा यात फरक आहे. असेही मानल जाते. वैदिक संस्कृतीची या उपलब्ध साहित्याच्या आधारे काही वैशिष्ट्ये सांगितली गेली आहेत. ती अशी १) (अ), (इ), (उ), (ऋ),(ए),(ऐ), (ओ),(औ) हे स्वर वैदिक संस्कृतमध्ये आढळतात तसेच (२) मुर्धन्य उच्चार, (ट) वर्गातील वर्ण आणि (ळ) यात

आहेत. यांचे कारण इंडो-युरोपियन भाषांत मुर्धन्य उच्चार नाहीत. प्राचीन इराणीतही ते आढळत नाहीत. हे वर्ण वैदिक संस्कृत बोलणाऱ्या समूहाचा भारतात आल्यानंतर द्राविडी भाषांशी जो संबंध आला त्यातून हे उच्चार वैदिक संस्कृत बोलणाऱ्या समूहाचा भारतात आल्यानंतर द्राविडी भाषांशी जो संबंध आला त्यातून हे उच्चार वैदिक भाषेत आले असावेत असे एक अनुमान, गृहित धरले आहे. (३) विशेषणे नामाप्रमाणे चालतात. (४) लिंगे तीन, वचने तीन आणि विभक्ती आठ आहेत. (५) क्रियापदांच्या रुपांत परस्मैपद आणि आत्मनेपद असा भेद आढळतो. (६) भूतकाळ दर्शविण्यासाठी भूतकाळ, तृतीय भूतकाळ आणि परोक्ष भूतकाळ अशी तीन प्रकारची रूपे दिसतात. (७) भविष्यकाळ दर्शविण्यासाठी 'स्य' प्रत्ययी रूपे आढळतात. परंतु कालवाचक क्रियापदांची नियमित रूपे आढळत नाहीत. वैदिक संस्कृतची स्वनव्यवस्था देखील इंडो-युरोपियन भाषापेक्षा काही प्रमाणात वेगळी आहे. मूळ भाषेतील (अ), (इ), व (ओ) ह्या ऋस्व स्वराचे वैदिक संस्कृतमध्ये (अ) या एकाच स्वरात विलयन होतो. मुळातील अतिऋस्व (अ) चा (उ) होतो. (ट) हा मुर्धन्य वर्ण नव्याने आला आहे. मुळातील तीन प्रकारचे (क) वर्ग वैदिक संस्कृतमध्ये नाहीत. (क) चे (क) किंवा (च) मध्ये भेदन होते. (स) बरोबरच (श) व (ष) व घर्षक आढळतात. वैदिक संस्कृतच्या काळाविषयी नेमका अंदाज बांधता येत नसला तरी ही भाषा इ.स.पूर्व १५०० ते १००० या संस्कृतच्या काळाविषयी नेमका अंदाज बांधता येत नसला तरी ही भाषा इ.स.पूर्व १५०० ते १००० या काळात बोलली जात असावी; असा तर्क सर्वच अभ्यासकांनी केला आहे. तो सर्वांनीच गृहित धरला आहे.

• पाणिनी उत्तरकालीन अभिजात संस्कृत

अभिजात संस्कृत ही वैदिक संस्कृतची उत्तरकालीन अवस्था मानली गेली आहे. तिच्या स्वनव्यवस्थेत फारसा फरक नाही. ऋग्वेदाचाच येथे हवाला देत प्राचीन मंडलात केवळ (र) सापडतो. दहाव्या मंडलापासून (र) आणि (ल) असे दोन्ही स्वन आढळतात. ते एकाच अर्थाने वापरल्या गेलेल्या शब्दांतही

दिसतात. त्यासाठी रोहीत व लोहित अशा शब्दांचे उदाहरण दिले जाते. या अवस्थेत (ल) अधिक आढळतो. मुर्धन्य उच्चार असलेले शब्द मोठ्या संख्येने आढळतात. स्वरमध्यस्थ (ड) व (ढ) वैदिक संस्कृतमधील काही शाखात (ळ) व (ळ्ह) होतात. तसेच उत्तरकालीन संस्कृतमध्ये होत नाहीत. उत्तरकालीन संस्कृतात (ऋ) व (ॠ) यांचा स्वराप्रमाणे वापर केला जातो. वैदिक संस्कृतप्रमाणे स्वराघात आहे. उत्तरकालीन संस्कृतमध्ये त्याची जागता बलाघाताने घेतली आहे. वैदिक संस्कृतप्रमाणे उत्तरकालीन संस्कृतमध्ये तीन लिंग, तीन बचन आणि आठ विभक्ती यानुसार होणारे विकार आहेत. क्रियापदे आत्मनेपदी आणि परस्मैपदी अशा दोन्ही रूपात आढळतात.धातू आणि पुरुषवाचक विकार यांच्यामध्ये कालदर्शक असे जे प्रत्यय इंडो—युरोपियन भाषेमध्ये वापरले जात असत; त्यांच्या आधारे संस्कृतमध्ये काळ आणि दहा गण यांची निश्चिती केली गेली. काळ आणि अर्थ मिळून संस्कृतमध्ये दहा 'ल' कार आहेत. वैदिक संस्कृतमधील क्रियारूपांची जटिलता उत्तरकालीन संस्कृतमध्ये कमी झाली. सामासिक शब्द तयार करण्याची इंडो—युरोपियन भाषेची प्रवृत्ती वैदिक संस्कृतप्रमाणे उत्तरकालीन क्रमदेखील निश्चित नव्हता. उत्तरकालीन संस्कृतमध्ये वाक्यातील शब्दक्रम निश्चित नाही. वैदिक संस्कृतात उपसर्गाचा क्रमदेखील निश्चित नव्हता. उत्तरकालीन संस्कृतात आढळत नाहीत. याशिवाय वैदिक संस्कृतमध्ये आयात शब्दांची संख्या मर्यादित आहे. उत्तरकालीन संस्कृतात ते मोठ्या प्रमाणावर सापडतात. अभिजात संस्कृतचा कालखंड सर्वसाधारणतः इ.स. पूर्व १००० ते इ.सनाचे चौथे—पाचवे शतक मानला जातो. या काळात रामायण 'महाभारत' ही महाकाव्ये व कालिदास, भवभूती आदिंची काव्य,नाटकेतसेच शंकराचार्य,रामानुज इत्यादींची तत्त्वज्ञानपर भाष्ये लिहिली गेली. तर पाणिनी, पतजंली या व्याकरणकरांनी उत्तरकालीन संस्कृतचे व्याकरण लिहिले. लिखित भाषा म्हणून संस्कृतचा वापर करताना व्याकरण व्यवस्थेचे काटेकोर पालन केले गेले. परंतु बोलिलेला कालपरत्वे होणारे विकार होतच राहिले. यातूनच वेगवेगळ्या प्राकृतभाषा निर्माण झाल्या असे मानले जाते.

• आर्यभारतीय शाखा : मध्य अवस्था

आर्यभारतीय शाखेच्या मध्य अवस्थेत प्राकृत आणि अपभ्रंश भाषांचा विचार केला जातो. प्राकृत शब्दाने निरनिराळ्या भाषांचा म्हणजे मागधी, अर्धमागधी, महाराष्ट्री, शौरसेना इत्यादी भाषांचा बोध होतो. परंतु खरी प्राकृत म्हणजे एकच बाकीच भेद देशभेदानेचे झालेले आहेत. एका मतानुसार संस्कृत भाषेपासून निघालेल्या भाषांपैकी संस्कृताशी विशेषतः वैदिक संस्कृताशी अत्यंत सदृश असलेली भाषा म्हणजे पाली ही होय. हिला बौद्धमागधी असे ही संबोधिले जाते. बौद्धधर्माचे मूळ ग्रंथ या भाषेत आहेत. इसवी सनाच्या पूर्वी सहाव्या शतकात बौद्ध धर्माची स्थापना झाली व त्यानंतरच्या तीन शतकांत धम्माचा ग्रंथसंग्रह लिहिला गेला. या ठिकाणीच प्राकृत भाषेचे स्वरूप प्रथमतः पाहावयास मिळते. या कालखंडात ही लोकभाषा चांगलीच नावारूपास आलेली दिसते. अनेक भाषाभ्यासकांच्या मते ही लोकभाषा म्हणजे विद्वानांच्या संस्कृत भाषेचे सोपे स्वरूप होय. ही प्राकृत भाषा म्हणजे त्या वेळी पूर्वेकडील मगध देशापासून ते पश्चिमेकडील पंजाब आणि दक्षिणेकडील माळवा, विदर्भ इत्यादी प्रदेशापर्यंत चालणारी लोकभाषा होती. तिलाच पुढे 'पाली' असे नाव पडले. सम्राट अशोकाने इसवी सनापूर्वी तिसऱ्या शतकात आपल्या साम्राज्याच्या सीमेवर ठिकठिकाणी ज्या आज्ञा कोरून ठेवल्या त्या पाली भाषेत आहेत. एका मतानुसार पाली ही बौद्ध धम्माची स्वतंत्र भाषादेखील मानली गेली आहे. एवढेच नव्हे तर संस्कृत आणि एतदेशीय द्रविडीदी दोन निकटवर्ती भाषांचा अपभ्रंश स्वरूपातील जो परस्परसंबंध म्हणजे पाली भाषा होय. पाणिनायी संस्कृतपेक्षा आधीची भाषा म्हणूनही पालीचा उल्लेख केला जातो. पाली या शब्दाच्या अनेक व्युत्पत्ती दिल्या जातात. 'पाली'; या शब्दाचा अर्थ 'ओळ' असा होतो. या दृष्टिने धम्मग्रंथातील ओळीत समाविष्ट झालेली ती पाली, राजवाडे यांच्या मतानुसार बहुजन समाजाची 'प्रकट' भाषा असा पाली या शब्दाचा अर्थ लावून प्रकट पअड पाली अशा व्युत्पत्ती सांगितली आहे. 'पाल' म्हणजे सुरक्षित ठेवणे याच धातूपासून धर्मानंद कोसंबी यांनी या शब्दाची व्युत्पत्ती सांगितली आहे. धर्मानंद कोसंबी यांच्या मतानुसार; ज्या भाषेत

लिहिलेल्या ग्रंथांत बुध्दाचे तत्वज्ञान सुरक्षित आहे ती भाषा म्हणजे 'पाली' उपलब्ध साहित्याच्या आधारे या भाषेची काही वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे सांगता येतात.

१). 'ऋ' या संस्कृत अवघड स्वराऐवजी पालीमध्ये कधी 'अ' कधी 'इ' कधी 'उ' तर कधी 'री' असे सोपे स्वर वापरण्यात आले.

उदाहरणार्थ ; ऋत्विज > रित्विज, वृक्ष > रुक्ष

धृत > घत, गृध > गीध

२) संस्कृतमधील संयुक्त व्यंजनापूर्वीचा दीर्घ स्वर पालीत ऱ्हस्व होतो.

(काष्ठ > कठठ, देशान्तरे > देसन्तरे)

३) संस्कृतमधील ऐ आणि औ हे उच्चार पालीत ए व ओ असे होतात.
तैल > तेल, मौलि > मोली.

४) संस्कृतात शब्दाच्या शेवटी येणाऱ्या विसर्गाऐवजी पालीत ओ येतो.

५) अभिजात संस्कृतमध्ये न आढळणारा (ळ) पालीत आहे.

६) पालीत लिंगे तीन वचने मात्र दोनच आहेत.

७) पालीने संस्कृतमधील काही शब्द स्वीकारले. परंतु काही शब्द विकार होऊन आलेले आहेत.

८) पालीची रूपव्यवस्था देखील लक्षात घेण्याजोगी आहे. केवळ उच्चार प्रक्रियेमुळे भाषेची घडण बदलते असे नाही तर एका भाषेतून दुसरी भाषा निघताना तिची घटनाही बदललेली असते. संस्कृत भाषेचे व्याकरणाच्या चौकटीत व्यवस्थापन होत असतानाच त्यात बदल करून 'पाली' आकारास येत होती. भाषेचा आत्मा म्हणजे तिची प्रत्ययप्रक्रिया त्यात बदल झाला तरच त्या भाषेचे नामकरण होण्याइतके स्थित्यंतर होते. संस्कृत उच्चाराच्या दृष्टिने गेली असे नव्हे, तर त्या भाषेची घटना म्हणजे प्रत्यय प्रक्रियाही पालटत गेली आणि म्हणूनच 'पाली' सारखी स्वतंत्र भाषा उदयास आली.

९) संस्कृतमधील गोंधळून टाकणारे वैचित्र्यही भाषाबदलाच्या मुळाशी आहे. उदाहरणार्थ; एकवचन, द्विवचन, अनेकवचन या तीन वचनांतून पालीने द्विवचन काढून टाकले. चतुर्थीऐवजी षष्ठी व पंचमी ऐजी तृतीय विभक्ती वापरली, संस्कृतमधील निरनिराळे काळ व अर्थ कायम ठेवले. परंतु संस्कृतमधील त्यांच्यातील भेद मात्र पालीने ठेवला नाही. धातूचे सामान्यीकरण केले. संस्कृतमधील धातूंच्या दहा गणाची व्यवस्था ढिली करून सर्व धातू एकाच गणात बसविण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे संस्कृतातील रुपवैचित्र्य कमी झाले. सुलभीकरणाच्या प्रवृत्तीचा अवलंब केला.

• शौरसेनी, मागधी, अर्धमागधी, पैशाची, महाराष्ट्री या प्राकृत भाषा

इ.स. २०० ते इ.स. ६०० पर्यंतच्या कालखंडातील प्राकृत भाषा म्हणजे पैशाची, शौरसेनी, मागधी, महाराष्ट्री व संस्कृत नाटकातून प्रकट झालेल्या भाषा. यापैकी शौरसेनी ही उदीच्या देशातील भाषा व मागधी व प्राच्य देशातील भाषा असावी. याबाबत अभ्यासकांमध्ये मतभेद आहेत. काही अभ्यासकांच्या मते महाराष्ट्री ही कोणत्याही प्रदेशाची किंवा त्या प्रदेशातील लोकांची भाषा नसून ती केवळ काव्याची भाषा होती असे मत आहे. मनमोहन घोष, डॉ. सुनितीकुमार चतर्जी हे अभ्यासक या मताचे पुरस्कर्ते आहेत. स्नेहकौनो या अभ्यासकाने मात्र महाराष्ट्री ही महाराष्ट्र देशाची भाषा मानली आहे. त्यासाठी त्यांना 'महाराष्ट्रश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः' या दंडीच्या वचनाचा हवाला दिला आहे. अर्थात महाराष्ट्री प्राकृत ही कोणत्या देशाची भाषा असा मतमतांचा गलबला असला तरी महाराष्ट्री ही भाषा तत्कालीन सर्वच भाषांना सांधून जाणारी अशी भाषा असल्यामुळे आणि मराठीच तिचेच विशेष प्रामुख्याने दिसत असल्यामुळे मराठीच्या पूर्वपिठीकेत तिचा विचार अधिक करावा लागतो. इ. सनाच्या पाचव्या शतकात होऊन गेलेला प्राकृत व्याकरणकार 'वररुची' आपल्या 'प्राकृतप्रकाश' या ग्रंथात महाराष्ट्री ही प्रमुख भाषा मानून तिचे वर्णन पहिल्या नऊ प्रकरणात करतो आणि उरलेल्या शौरसेनी, मागधी, व पैशाची या प्राकृतांवर एकेक प्रकरण लिहून त्यांच्या विशिष्ट लकबा तेवढ्या सांगतो. 'शेषं

महाराष्ट्रीवित्' असे म्हणतो. त्यांच्यानंतर हेमचंद्र (इ.स. ५०० ते ७००) हा व्याकरणकार प्रत्येक प्राकृत शब्द संस्कृतपर्यंत नेताना कित्येक शब्दांची परंपरा संस्कृतपर्यंत नेता येत नसल्याचे प्रथम दृष्टोत्पत्तीस आणतो व अशा देशी शब्दांची निराळी नोंद करून त्याने 'देशीनाममाला'हा दुसरा कारिकाबद्ध ग्रंथ रचला. प्रत्यक्ष जिवंत भाषा ऐकून वररुचि, हेमचंद्र यांनी आपली व्याकरणे रचली. अशा या प्राकृत भाषांचे काही विशेष आपणाला येथे समजावून घेता येतील.

उपरोक्त नमूद केलेल्या आपल्या प्राकृत भाषा संस्कृतपासून बऱ्याच दूर गेलेल्या दिसतात. मात्र या भाषा पालीला बऱ्याच जवळच्या असणे स्वाभाविक होते. त्यामुळे पाली आणि प्राकृतात झालेले समान बदल व पालीहून प्राकृतचे वेगळे विशेष येथे पाहू.

•स्वनव्यवस्था

पाली आणि प्राकृत यांच्यातील समान बदल

'ऋ' या स्वराऐवजी पालीत अ,इ,उ.हे स्वर येतात. प्राकृतातही हीच व्यवस्था कायम राहिली. ऐ व औ संस्कृतातील संयुक्त स्वरात साधेपणा आला. उदाहरणार्थ वैद्य > वेज्झ (ऐ>ए), कौमुदी > कोमुई (औ > ओ)

पालीहून वेगळे असे प्राकृतातील बदल

या बदलामुळेच पालीपेक्षा संस्कृतला अधिक दूरची झाली.संस्कृतमधील ऋस्व स्वराचा दीर्घ स्वर करणे आणि दीर्घ स्वरांचा ऋस्व करणे की प्राकृतात दिसून येते. उदाहरणार्थ; पानीय> पाणिअ,जीवति > जियई, प्रकट > पाअड.

याशिवाय प्राकृतात आद्य स्वराचा विशेष करून आद्य 'अ' चा लोप झालेला दिसून येतो. उदाहरणार्थ ; अरण्य >रण्ण.

• व्यंजनाव्यवस्था

पाली आणि प्राकृत यातील समान बदल

१) श्,ष,स या उष्म्यांच्या जागी पाली 'स' हा एकच उष्म वापरते. प्राकृतांनेही हाच बदल कायम ठेवला.

२) प्राकृतात पालीप्रमाणेच द्विस्वरांगर्तत 'ड' चा 'ळ' होतो.उदा. तडाग >तळाग, गुड >गुळ, पीड > पीळ.

३) संस्कृत दन्त्य वर्णांच्या ऐवजी पालीत मुर्धन्य वर्ण येतो. म्हणजेच पालीत 'त' चा 'ट' होतो. परंतु प्राकृतात ही प्रक्रिया व्यंजने मृदू करण्याच्या स्वभावधर्मातून अधिक तीव्र झालेली दिसते. उदाहरणार्थ संस्कृत प्रतिमा > प्राकृत पहिमा > पाली पडिमा, प्रथम > पठम >पढम

४) वरील प्रक्रियेनुसारच संस्कृत 'न' दन्त्य अनुनासिकाचे प्राकृतात 'ण' हे मुर्धन्य अनुनासिक बनते. या प्रक्रियेमुळे संस्कृतात शब्दाच्या आद्यस्थानी कधीही न येणारा 'ण' प्राकृतात येऊ लागला उदाहरणार्थ : नगर >णगर, नदि >णई, नाथ >णाह, मदन >मऊण, कनक >कणअ.

५) स्वरभक्तीची पालीचीच प्रवृत्ती प्राकृतने व्यापक प्रमाणात अवलंबिली, उदाहरणार्थ ; वर्ष >वरिस,दर्शन >दरिसन.

पालीहून वेगळे असे प्राकृतातील बदल

१) संस्कृतमधील कठोर व्यंजने प्राकृतात मृदू होऊन येतात. उदाहरणार्थ कन्दुक > गेन्दुअ.

२) ष् व श् या उष्मांतील व्यंजन जाऊन 'ह' कार तेवढा शिल्लक राहतो. उदाहरणार्थ पाषाण> पाहाण,दश > दहा, शाखा >साहा.

३) पालीप्रमाणेच परंतु मोठया प्रमाणात प्राकृत भाषेने संयुक्त व्यंजनांच्या उच्चारातील एक व्यंजन गाळून दुसऱ्याचे द्वित केलेले दिसते.

४) उष्माप्रमाणेच ख,घ,थ,ध,भ या हकारयुक्त वर्णांतील व्यंजनांचा अंश काढून 'हकार' ठेवला. उदाहरणार्थ ; मेघ >मेह, मुख > नाथ >नाह, साधू > साहू

प्राकृतची रुपव्यवस्था वा व्याकरणक वैशिष्ट्ये

- १) प्राकृत भाषांत संस्कृतप्रमाणे द्विवचन नाही. एकवचन आणि अनेकवचन ही दोनच वचने आहेत.
- २) धातूंची परस्मैपदी रुपे आहेत. आत्मनेपदी रुपे, संकेतार्थ यांचा लोप झाला आहे.
- ३) भूतकाळ दर्शविण्यासाठी धातूसाधितांचा उपयोग अधिक केला जातो.
- ४) चतुर्थी आणि षष्ठी यांचे विभक्तिप्रत्यय सारखे आहेत.
- ५) संस्कृतसारखी क्रियापदांच्या रुपांची समृद्धी प्राकृतात नाही.

आर्यभारतीय शाखेच्या मध्य अवस्थेतील प्राकृत भाषांचा आपण येथे आढावा घेतला. इ.स.पूर्व ६०० ते इ.स. ६०० हा प्राकृत भाषांचा कालखंड, या भाषांमध्ये विपुल साहित्य निर्मिती झाली. वररुचि आणि हेमचंद्र आणि यांनी प्राकृत भाषेचे व्याकरण रचून प्राकृतच्या लिखित स्वरूपाला स्थैर्य देण्याचा प्रयत्न केला. प्राकृतचे आर्यभारतीय भाषांत नेमके स्थान काय? याबाबतील अभ्यासकात मतभेद आहेत. वैदिक काळापासून भारतात अनेक बोली बोलल्या जात होत्या. वैदिक संस्कृत ही त्यापैकीच एकच महाराष्ट्री या प्राकृत बोली निर्माण झाल्या. या मताचा पाठपुरावा वेबर आणि बीम्स हे अभ्यासक करतात. त्यांचे हे मत संशोधकीय वर्तुळात स्वीकारले तर प्राकृत भाषा अभिजात संस्कृतपेक्षाही प्राचीन काळातील ठरतील असेही एक अनुमान या भाषांच्या बाबतीत करता येते.

• अपभ्रंश भाषा

इ.स.पूर्व ६०० ते इ.स. ६०० हा प्राकृत भाषांचा कालखंड, प्राकृत भाषांमध्ये विपुल साहित्यनिर्मिती झाली. वररुचि आणि हेमचंद्र यांनी प्राकृत भाषेचे व्याकरण रचून प्राकृतच्या लिखित स्वरूपाच्या स्थैर्य देण्याचा प्रयत्न केला.परंतु व्यवहारातील प्राकृत भाषा मात्र बदलतच राहिल्या. आणि इ.स. ४०० च्या आसपास प्राकृत भाषा लुप्त होऊन अपभ्रंश भाषांचा कालखंड

सुरु झाला. पैशाची अपभ्रंश, शौरसेनी अपभ्रंश, मागधी अपभ्रंश, महाराष्ट्री अपभ्रंश बोली त्या त्या प्राकृत भाषेपासून निर्माण झाल्या.

अपभ्रंश भाषांच्या निर्मितीस आणखी एक प्रभावी कारण काही भाषाभ्यासक सांगतात; ते म्हणजे इ.स. ६०० च्या थोडे आधी प्राकृत भाषांना परकीय भाषांनी पुन्हा एकदा संघर्ष करावा लागला. पल्लव, शक, गोपाळ, आहिर इत्यादी अन्य धर्माच्या व अन्य मानववंशाच्या भिन्न भाषिक लोकांचे पंजाब मार्गे भारतात आगमान झाले व आपल्या सामर्थ्याने त्यांनी काही काल राज्यपदही भोगले व येथील आर्यांच्या व त्यातूनही अपभ्रंश भाषा जन्मास आल्या.

अपभ्रंश म्हणजे शिष्ट लोकांच्या भाषेपासून घसरलेली अभीरादी लोकांकडून बोलली जाणारी गावंढळ भाषा अशी शिष्ट प्राकृत भाषिकांची समजूत झाल्याने तिचे तेच नाव पुढे रुढ झाले. दंडीनेही आपल्या काव्यात अभिरादिकांच्या भाषांना अपभ्रंश व शास्त्रात संस्कृतेतर भाषांना अपभ्रंश म्हणतात असे म्हटले आहे. एकंदरीत प्राकृत भाषा भ्रष्ट होवून जी भाषा उदयास आली तिला अपभ्रंश भाषा म्हटले जाते. डॉ. हिरालाल जैन व प्रो.

याकोबी यांनी अपभ्रंश भाषेतील काही ग्रंथ प्रकाशित करून या भाषेस उजेडात आणण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केले. डॉ. तगारे यांनीही या भाषांचा विशेष अभ्यास केला आहे.

मार्क डे याने 'प्राकृत सर्वस्वा' त अपभ्रंशांचे एकूण २७ उपभेद सांगितले आहेत. परंतु ही केवळ प्रादेशिक बोलींची गणना असावी. कारण त्यानेच पुढे हे उपभेद सोडून ब्राह्मण, नागर आणि उपनागर असे अपभ्रंशांचे तीन महत्वाचे भेद सांगितले. मराठीत मराठीसंबंधी 'नागरी बोली' असा अनेक ठिकाणी उल्लेख आला आहे. उदाहरणार्थ ; तो श्रीकृष्णार्जुन संवाद। नागरी बोली विशदु । (ज्ञा. १३-१९४९) व 'नागरी बोली स्थल वाणिजे' (वच्छाहरण १६) यावरून मराठी भाषा अपभ्रंश 'नागरी अपभ्रंश' या भाषेपासून जन्मली असावी असे डॉ. वि.भि. कोलते यांना वाटते. तर डॉ. शं. बो. तुळपुळे यांच्या मतानुसार "अपभ्रंशाच्या वरील भेदत्रयापैकी अमुक एका भेदापासून अमूक भाषा निघाली असे म्हणण्यापेक्षा ही नावे सोडून देऊन महाराष्ट्रात महाराष्ट्री प्राकृताचा जो अपभ्रंश

पाचव्या शतकात रुढ झाला;त्यांचे अवशेष जर यादवकालीन मराठीत दिसले तर त्यापासून मराठी भाषा निघाली असे का म्हणू नये? असा प्रश्न करुन त्यासाठी डॉ.शं.गो.तुळपुळे यांनी महाराष्ट्रात येऊन तेथील अपभ्रंशात जैनांनी वाङ्मय लिहिले ते आधारास घेऊन डॉ. तुळपुळे यांनी महाराष्ट्री—प्राकृत व यादव मराठी यांच्यातील जो दुवा जोडून दाखविला आहेतो स्वीकारणेही भाग आहे. जैन ग्रंथात सर्वसाधारणपणे १० व्या शतकातील ग्रांथिक अपभ्रंश भाषा आढळते. डॉ.तगारे हिलाच राष्ट्रकुटकालीन मराठी असे म्हणतात. अपभ्रंश ही अभीरांची भाषा होती. ही अभीराची जात उत्तरेकडून सिंध प्रांतातून गुजराथेत व तेथून कोकणात व विदर्भात स्थायिक झाली. याच अपभ्रंशाचा सांगाडा मराठीत उतरला असा डॉ. शं.गो.तुळपुळे यांचा दावा आहे.

• अपभ्रंशाचे काही ठळक विशेष

प्राकृत भाषांची सुलभीकरणाची प्रवृत्ती अपभ्रंशात अधिक व्यापक प्रमाणात दिसते. याशिवाय उच्चारप्रक्रियेच्या संदर्भात अपभ्रंशाने प्राकृताचीच परंपरा चालवली. ऋ,लु.ऐ.औ या स्वरांशिवाय इतर सर्व स्वर अपभ्रंशात आहेत. प्राकृतात शब्दाच्या अंती येणारे आ,ए व औ अपभ्रंशाने अ,इ, ऊ केले प्राकृतातील स—र—स 'ह' केला.विभक्ती आणि आख्यात रूप या बाबतीत अपभ्रंशाने पुढील टप्पा गाठला. तृतीयेचा 'इण'व षष्ठीचा 'स्स' हे दोन प्रत्यय संस्कृतपरंपरेने अपभ्रंशात आले व इतर सर्व प्रत्यय लोप पावले. आख्यातांची संख्या प्राकृतातील आख्यातांतूनही घटली. काळांपैकी वर्तमान व भविष्य यांची केवळ आख्यातरूपे उरली. अर्थापैकी आज्ञार्थ व विध्यर्थ हे दोन उरले. संयुक्त क्रियापदाचे प्रयोग अधिकाधिक होऊ लागले. विभक्तिरूपाचे सहाय शब्दांनी कारकसंबंध दाखविण्याची प्रवृत्ती रुजत गेली. आणि अपभ्रंशाकडून देशी भाषांकडे अर्थात आधुनिक भारतीय आर्य भाषांकडे भाषांची वाटचाल सुरु झाली.

सर्वसाधारणपणे अकराव्या शतकापर्यंत अपभ्रंश भाषा टिकल्या. परंतु त्याअगोदर इ.स.च्या आठव्या शतकापासून अरबादी भिन्न वंशाच्या,भिन्न

संस्कृतीच्या व भिन्न भाषेच्या लोकांनी हिंदुस्थानवर स्वाच्या केल्या. यात गझनीच्या महंमदाच्या १८ स्वाच्या झाल्या. महंमद घोरीची स्वारी होऊन अन्य संस्कृतीचा व मानववंशाचा मोठा गट हिंदुस्थानात आला. इ.स. १२०५ पर्यंत सारा उत्तर हिंदुस्थान त्यांनी व्यापला. नंतर ते दक्षिणेतही घुसले. त्यामुळे भिन्न य भाषिकात आर्यभारतीय भाषा उदयास आल्या.पैकी मराठी ही एक आर्यभारतीय भाषा आहे. यादवकालीन मराठी ही सुरुवातीची अवस्था मानली तर यादव मराठीचे साम्य महाराष्ट्री प्राकृताशी असले तरी महाराष्ट्री प्राकृत आणि यादवमराठी यांच्यामधला अपभ्रंश हा दुवा विसरता येत नाही व आर्यभारतीय शाखेच्या अर्वाचीन अवस्थेतील अनेक भाषांपैकी मराठी ही एक भाषा आहे.

आर्यभारतीय शाखेच्या प्राचीन,मध्य आणि अर्वाचीन अवस्थांचा अभ्यास केल्यानंतर असे लक्षात येते की, या तीन अवस्थांची कालीक विभागणी अचूकपणे करणे अवघड आहे. कारण अभिजात संस्कृतच्या वैभव काळातच पाली व अन्य प्राकृत बोलींची जागा अपभ्रंश बोलींनी घेतली. अर्वाचीन भाषांच्या जन्मानंतर दोन तीन शतके अपभ्रंश भाषा लिखित स्वरूपात राहिली. प्राचीन,मध्य व आणि अर्वाचीन अशा या दीर्घ कालावधीतील काही विशिष्ट कालखंडात दोन भाषिक अवस्थांचे प्रवाह समांतरपणे समाजजीवनात सवमित होत राहिले. परंतु एक गोष्ट आपण येथे लक्षात ठेवली पाहिजे की ,मूळ प्रकृती संस्कृत भाषा मानल्यामुळे अशा प्रकारची भाषानिर्मितीच्या संदर्भातील विचारसुत्रे भाषा अभ्यासात विश्लेषित होत राहिली. देशीभाषा प्राकृत भाषेतून निर्माण झाल्या. प्राकृत भाषांचे संस्कृत भाषेशी बरेच साम्य असल्यामुळे प्राकृत संस्कृतातून निर्माण झाल्या. अशी मांडणी सातत्याने भाषा अभ्यासात होत आली आहे. संस्कृतातील ९५ टक्के शब्द प्राकृतात असल्यामुळे संस्कृत प्रकृती व प्राकृत विकृती असे मानण्यात आले.परंतु सिंधु लोकांच्या भाषेबद्दल लिहित असताना प्रा.प्र.रा.देशमुख यांनी प्राकृत प्रकृती असण्याची शक्यता व्यक्त करुन प्रकृती प्राकृतपासून संस्कृत झाली असावी असा तर्क व्यक्त केला आहे. त्याच्या मते 'झेद अवेस्त्याची भाषा किंवा परशियन भाषांचें सूक्ष्म अवलोकन

केले असता असे आढळून येते की, प्राकृत आणि संस्कृतमध्ये ज्या प्रकारचे साम्य आहे. त्याचप्रकारचे काहीसे भिन्नत्वाने प्राचीन संस्कृत आणि प्राकृत मध्ये आहे. जेथे 'ज' असायचा. अशा प्रकारचे उच्चाराचे फरक आहेत. ह्या फरकांचे ज्ञान झाले म्हणजे संस्कृत जाणणाऱ्यास प्राकृत समजणे कठीण जात नाही. ऋचांच्या व झेंद अवस्त्याच्या भाषेत याच प्रकारचे फरक आहेत. परशियन भाषेचे संस्कृत आणि प्राकृतशी साम्य आहे. ” म्हणूनच संस्कृत आणि प्राकृत मध्ये मूळ धातू एकच आहेत. प्राकृत त्या दृष्टिने संस्कृतपेक्षा जास्त समृद्ध आहे. संस्कृत हाही प्राकृताचाच भाग आहे. रशियापासून भारतापर्यंत मधील सर्व देशात या दोन्ही देशात प्राकृतच स्वरूप इतके बदलून गेले असावे की, त्याचे मूळ प्रकृतीशी साम्य दाखविणे कठीण झाले. भारताच्याही बऱ्याच भागात सामान्य भाषा प्राकृतच असावी. आर्यांच्या ऋचा करण्याच्या व प्रायः सर्व संस्कृत भाषेचाही उगम त्यातूनच झाला असावा. कारण आर्य परकीय भूमीतून आले असल्यामुळे त्यांचे उच्चार वेगळे असावेत. त्यांची यज्ञपध्दती महत्वाची असल्यामुळे त्यांसाठी आर्यांच्या उच्चाराचे काही विवक्षित शब्द असावेत व काहीशी वेगळे बनविलेली संस्कृत भाषा ही असावी. भारतात आल्यावर त्यांच्या उच्चाराच्या अनुरोधाने व आपले स्वतंत्र वेगळे अस्तित्व दाखविण्याच्या उद्देशाने मूळ प्रकृती प्राकृतचे संस्कृतीकरण करून ऋचा रचण्यासाठी व यज्ञात उपयोगत करण्यासाठी संस्कृत भाषेत फार मोठी भर घातली असावी.

पारंपारिक विचार वर्तुळानुसार आर्यभारतीय शाखेच्या अर्वाचीन अवस्थेतील भाषांपैकी मराठी ही एक भाषा आहे. या भाषेच्या निर्मितीमागील पार्श्वभूमी लक्षात घेतली. या पार्श्वभूमीच्या आधारेच अनेक अभ्यासकांनी मराठीचा उद्गम कोणत्या प्राकृतपासून झाला आणि केव्हा झाला याविषयी मतमतांतरे व्यक्त केली आहेत. त्यातील काही ठळक मतांचा निर्देश आपणला येथे करावयाचा आहे.

मराठीची निर्मिती इ.सनाच्या ८ व्या शतकात शंकराचार्यांनी केलेल्या वैदिक धर्माच्या पुनुरुज्जीवनातून झाली, असे मत चि.वि.वैद्य यानी १९६८ साली व्यक्त केले. तर “दहाव्या शतकाच्या अखेरी तातारांनी उत्तर हिंदुस्थानवर

आक्रमण केल्यामुळे इतर हिंदुस्थानात आधी वस्ती करून राहिलेले गुर्जर,परमार, चालुक्य इ. अन्यधर्मीय व अन्य भाषिक समाज स्थलांतर करून दक्षिणेकडील व पूर्वेकडील हिंदु लोकांत मिसळले. यातून नव्या भाषा उत्पन्न होण्यासारखी परिस्थिती निर्माण झाली. पुढे अकराव्या शतकापासून अफगाण, अरब,तातार इत्यादी भिन्न निर्माण झाल्या” असे मत डॉ.पां.दा.गुणे यांनी मराठीच्या निर्मितीच्या संदर्भात दिले आहे. उपरोक्त दोन्ही मतातून मराठी कोणत्या परिस्थितीत जन्मली हे लक्षात येते.

दोन भिन्न भाषिक समाज एकमेकांशी संपर्क साधू लागतात, पण संदेशन करू शकणारी सामाईक भाषा त्यांना येत नसते अशा वेळी त्यांच्या निजभाषांत परिवर्तन होते. या संपर्कातून नवी संकरित भाषा निर्माण होऊ शकते. पिजीन भाषाची निर्मिती याच प्रक्रियेतून होते. पिजिनमध्ये लक्ष्य भाषेतून मोठ्या प्रमाणावर शब्दसंग्रह घेतलेला असतो. व्याकरणाव्यवस्था लक्ष्य भाषा व निजभाषा यांच्यातील वैशिष्ट्ये घेऊन तयार केलेली असते व ती गुंतागुतीची नसते. स्वनांचे उच्चारण मात्र निजभाषेनुसार केले जाते. पिजिन भाषांचे क्षेत्र निजभाषेच्या तुलनेत मर्यादित असते. संपर्क साधण्याच्या गरजेतून त्यांची निर्मिती झालेली असल्यामुळे दुसरी भाषा नीटपणे बोलता येऊ लागल्यानंतर पिजिन भाषा बोलण्याची गरज भासत नाही. परंतु काही वेळा पिजीन भाषा टिकून राहतात. त्यांचा निजभाषा म्हणून स्वीकार केला जातो. साहजिकच त्यांचे कार्यक्षेत्र विस्तारते व त्यांचे स्वरूप विकसित होते. अशा विकसित भाषांना क्रिऑल भाषा म्हणतात पिजिन आणि क्रिऑल प्रक्रिया यांच्या आधारे मराठीच्या निर्मितीचा विचार साऊथवर्थ यांनी केला.त्यांच्या मते द्रविड भाषा बोलणाऱ्या समाजातील काही गटांचा महाराष्ट्री प्राकृत बोलणाऱ्या आर्यांशी संबंध आल्यानंतर महाराष्ट्री प्राकृत स्वीकारताना द्रविडांनी स्थानिक किंवा निजभाषेनुसार तिचे स्वरूप काही प्रमाणात बदलले.यातून पिजीन प्राकृत निर्माण झाली. पुढे आर्यांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक प्रभावामुळे या द्राविडांनी आपल्या भाषेचा त्याग केला. पिजीन प्राकृतचा निजभाषा म्हणून स्वीकार केला. मराठी ही अशा प्रक्रियेतून तयार झालेली ‘क्रिओलाईझ्ड प्राकृत’ भाषा असावी, असे मत

साऊथवर्थ यांनी मांडले.तर बीम्स,होर्नॅ, स्टेन कौनो, झुल ब्लोक यांनीही मराठीच्या निर्मितीच्या संदर्भात मांडलेली मते लक्षात घेण्याजोगी आहेत. बीम्स यां अभ्यासकाला प्राकृतपासून मराठीचा जन्म झाला, असे मानणे सुसंगत वाटत नाही. तसेच महाराष्ट्री प्राकृत आणि मराठी यांचा जनक —जन्य होर्नॅ यांनाही मान्य नाही. स्टेन कौनो यांनी मात्र मराठीच्या जननीभाषेची निश्चिती करताना ध्वनी आणि रूप या भाषेच्या अंगभूत अंगाचा विचार करून महाराष्ट्रीचे जननीत्व सप्रमाण सिध्द केले आहे. झुल ब्लोक मात्र मराठीचा प्राकृताशी संबंध जोडतात. महाराष्ट्री आणि मराठीचे नाते लक्षात घेऊन पाश्चात्य विचारवंतांप्रमाणे राजवाडे, गुणे यांनी मराठीची उत्तपत्ती महाराष्ट्री अपभ्रंशापासून झाल्याचे म्हटले आहे. डॉ.मं.अ. करंदीकर यांना मात्र मराठी महाराष्ट्री अपभ्रंशापासूनच झाली असे सांगितले आहे.

एकंदरीत मराठीचे जनकत्व सर्वच अभ्यासकांनी वेगवेगळ्या भाषांकडे दिले आहे. मराठीची जननी कोणतीही एक विशिष्ट भाषा नसून मराठी अमुक एका प्राकृत भाषेपासून उत्पन्न झालेली नसून सर्व प्राकृत भाषा,अपभ्रंश व संस्कृत यांनी आपल्यापरीने मराठीच्या जन्मास हातभार लावलेला दिसतो. ही प्रा. कृ.पां.कुलकर्णी यांची सर्वसमावेशक भूमिका मराठीच्या उत्पत्तीविषयक रास्त वाटते. या भूमिकेचा पुनर्विचार करून मराठीच्या उद्भवाच्या प्रक्रिया नव्याने अभ्यासल्या पाहिजेत यात शंका नाही.परंतु मराठीच्या निर्मितीच्याच नव्हे तर एकूणच अर्वाचीन भारतीय भाषांच्या निर्मितीच्या संदर्भात होर्नॅ या भाषाभ्यासकांने जो अंतवर्तुळ—बहिवर्तुळ सिध्दांत मांडला त्या सिध्दांताच्या विचार करणे अगत्याचे आहे.

अंतवर्तुळ — बहिवर्तुळ सिध्दांत आणि मराठी

इंडो—युरोपियन भाषाकुलातील आर्यभारतीय भाषांची आपण थोडक्यात ओळख करून घेतली. याच कुलातील मराठी भाषेचा जन्म कसा झाला हे सांगणारे जे अनेक सिध्दांत अथवा मत प्रवाह आहेत. त्यापैकीच अंतवर्तुळ—बहिवर्तुळ हा एक सिध्दांत होय. या सिध्दांताप्रमाणे पश्चिम हिंदी ही

अंतवर्तुळातील भाषा आहे. तर लोंढी,सिंधी,गुजरात ,मराठी,ओरिया,बिहारी, बंगाली व आसामी या बहिवर्तुळातील भाषा आहेत असे मानले जाते.

अंतवर्तुळ—बहिवर्तुळ सिध्दांत होन्ले या भाषाशास्त्रवेत्याने (Comparative Grammer of the Gondian Language : 1880) या ग्रंथात मांडला. होन्ले यांनी आर्यांच्या भाषेचे विशेष लक्षात घेण्यापूर्वी त्यांच्या वस्तीस्थानाचा विचार या ग्रंथात मांडला. हा सिध्दांत आर्यांच्या द्विरागमन सिध्दांतावर आधारलेला आहे. या सिध्दांतानुसार होन्ले यांच्या मते आर्य भारतात दोन टोळ्यांनी आले. पहिल्यांदा आलेली आर्यांची पहिल्यांदा आलेल्या आर्यांना हुसकावून लावले. ते पूर्व—पश्चिम,दक्षिण—उत्तर या चारही दिशांना पांगल्यामुळे दुसऱ्या टोळीने येऊन गंगेच्या दुआबात स्थिरावलेल्या आर्यांच्या वसाहतीभोवती त्यांचे एक कडे झाले.

यालाच होन्ले यांनी बाहेरचे वर्तुळ असे म्हटले. या बहिवर्तुळ आर्यांच्या बोलीपासून म्हणजे 'मागधी बोली' पासून लोंढी,सिंधी, मराठी, ओरिया, बिहारी,बंगाली व आसामी या वर्तमान भारतीय भाषा उत्क्रांत झाल्या तसेच बहिवर्तुळाच्या आत नंतर येऊन स्थिरावलेल्या आर्यांच्या वसाहतीत होन्ले, यांनी 'अंतवर्तुळ' असे म्हटले. या वर्तुळातील आर्यांच्या बोलीपासूनच म्हणजेच पश्चिमेच्या 'शौरसेनी बोली' पासून पश्चिम हिंदी ही भाषा उत्क्रांत झाली असे मत होन्ले यांचा हा सिध्दांत सांगतो.

होन्लेचा हा सिध्दांत मुख्यतः भाषिक वैशिष्ट्यावरं अधिष्ठित असलेला सिध्दांत आहे. यालाच 'द्विरागमन सिध्दांत' किंवा 'पाचार सिध्दांत ' असेही म्हणतात. आधी आलेल्या आर्यांच्या प्रदेशात नंतर आलेल्या आर्यांची भाषा पाचरीसारखी घुसली; म्हणून या सिध्दांताला 'पाचरसिध्दांत' असे म्हटले गेले.

होन्ले यांच्या मते प्रागैतिहासिक काळात उत्तर भारत दोन बोली भाषांत विभागला होता. एक पश्चिमेकडील 'शौरसेनी' बोलीचा तर दुसरा पूर्वेकडील 'मागधी' बोलीचा. एवढेच नव्हे तर प्रागैतिहासिक काळापूर्वी सारा उत्तर भारत मागधी बोलीनेच व्यापलेला होता. अर्थात होन्ले यांच्या या मतात बरेच तथ्य आहे. कारण आर्यांची दुसरी टोळी येऊन गंगेच्या दुआबात स्थिर होण्याआधी जे

आर्य या ठिकाणी होते.त्यांच्यात 'मागधी' बोलीने सर्वसाधारणपणे उत्तर हिंदुस्थान व्यापलेला दिसतो. शौरसेनेची लाट नंतर पाचरीसारखी घुसली.

होर्ने यांच्या या सिध्दांताला रिस्लो व रामप्रसाद चंदा या मानववंशाज्ञानांही पाठिंबा दिला.तर ग्रिअर्सन यांना होर्ने यांचा हा सिध्दांत मान्य नसला तरी आर्यभारतीय भाषांची 'अंतर्बहिर्वर्तुळा'ते केलेली भाषांची वर्गवार मात्र मान्य आहे. त्यांनी अंतर्वर्तुळ आणि बहिर्वर्तुळ या दोहोतील भाषांशी साम्य दर्शविणारा 'अंतर्बहिर्वर्तुळ' असा तिसरा गट कल्पिला व या गटात पंजाबी, गुजराती,राजस्थानी आणि पूर्व हिंदी भाषांचा समावेश केला. डॉ. सुनितीकुमार चतर्जी यांनी 'अंतर्वर्तुळ — बहिर्वर्तुळ सिध्दांताला विरोध केला आहे. होर्ने आणि ग्रिअर्सन यांनी दिलेली भाषिक कारणे चतर्जी यांना पुरेशी वाटत नाही. तसेच चंदा यांची मानववंशशास्त्रीय कारणेही त्यांना पटत नाहीत. त्यांनी (The origin and Development of the Bengali Language, Introduction) या ग्रंथात वेगळ्याच उपपत्तीचे सूचन केले आहे. त्यांच्या उत्पत्तीनुसार आर्यलोक हिंदुस्थानात अनेक टोळ्यांनी आले. केवळ दोन टोळ्यांनी आले असे नाही. त्यांतील काही टोळ्या परस्परांशी साधर्म्य दाखविणाऱ्या होत्या.पैकी भाषिक महत्वाचे मानावे लागते. असे त्यांचे मत आहे. त्यांच्या मते मूळ भारत—इराणी (आर्य) भाषा मानली तर १) इराणी बोलभाषा, २) दार्दिक बोलभाषा व ३) आर्य—भारतीय बोलभाषा या तिच्या उपशाखा होतात. या उपशाखापैकी तिसरी 'आर्यभारतीय बोलभाषा' ची उपशाखा म्हणजे भारतात आलेल्या आर्यांच्या निरनिराळ्या बोलभाषा होय. या अनेक बोलभाषा पैकी सर्वसाधारणपणे एका बोलभाषेला प्रमाण मानून त्या बोलभाषेत आर्यांच्या 'ऋग्वेदां'ची रचना झाली.वेदांत आढळणारी प्रमाण भाषा व पश्चिम हिंदुस्थानात म्हणजेच पंजाब प्रांतात स्थायिक झालेल्या वैदिक आर्यांची भाषा होय. या शिवाय डॉ. सुनितीकुमार यांच्यामते 'ऋग्वेदात समाविष्ट झालेल्या वैदिक बोलीप्रमाणे त्याकाळी इतरही वैदिक बोली असाव्यात असे ऋग्वेदातील भाषिक पुराव्यावरून सिध्द होते. अर्थात या सर्व बोली एकाच भाषेच्या बोलभाषा असल्यामुळे त्यांच्यात बरेच साम्य दिसते. अशा साम्यामुळेच नंतर उत्क्रांत झालेल्या प्राकृत

भाषा आणि त्यानंतरच्या वर्तमान आर्यभारतीय भाषा यांच्यातही साम्य दिसून येते. असे प्रतिपादन त्यांनी केलेआहे. डॉ. चतर्जीना अंतवर्तुळ—बहिवर्तुळ सिध्दांतानुसार केलेली. प्राकृत भाषांची वर्गवारी चुकीची वाटते. त्यांच्या मतानुसार काश्मिरी, लोढी, सिंधी, बिहारी, बंगाली,आसामी व ओरिया या काही वायव्येकडील व काही पूर्वेकडील भाषांतली साम्ये केवळ त्याच भाषापुरती मर्यादित नाहीत,तर होन्लें मानतात त्या अंतवर्तुळाशी साम्य दर्शवितात.त्याचप्रमाणे बहिवर्तुळातील भाषा गृहित धरल्या तरी त्यांच्यातील वैधर्म्ये दिसून येतात. हे चतर्जीनी साधर दाखवून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. डॉ.चतर्जी आर्यभारतीय भाषांची वर्गवारी करताना प्राकृतकालीन उदीच्या व मध्यदेशीय प्राकृतातून निर्माण झालेल्या भाषांचा एक गट; आणि प्राच्य प्राकृतातून निर्माण झालेल्या भाषांचा दुसरा गट अशी प्राकृत भाषांची वर्गवारी करतात व मराठीला दक्षिणेकडील पण बहिवर्तुळातील एक भाषा न मानता उदीच्या मध्यदेशीय प्राकृतोत्पन्न—अंतवर्तुळातील भाषांपैकी एक भाषा मानतात. भौगोलिक स्थान आणि भाषिक वैशिष्ट्ये यांच्याआधारे भाषांचे वर्गीकरण करण्याचा हा प्रयत्न या सिध्दांतात दिसतो.

समारोप :

भाषाकुल आणि मराठी भाषा या घटकात आपण भाषाकुल संकल्पना कशी अस्तित्वात आली, भाषिक वर्गीकरणाचे तत्व,तसेच भाषांचे वर्गीकरण आणि जगातील प्रमुख भाषाकुले यांचा उहापोह केला. इंडो—युरोपिअन भाषाकुल व त्यातील आर्यभारतीय भाषाकुलांचा विस्ताराने आढावा घेतला. तसेच अंतवर्तुळ—बहिवर्तुळ सिध्दांतही लक्षात घेतला.

भाषेची सर्व रूपे, तिचे विविध अविष्कार म्हणजेच जगातील बोलल्या जाणाऱ्या विविध भाषा या भाषाविज्ञानाच्या कक्षेत येतात. भाषेत अनेक प्रकारची विविधता आहे. यामुळेच भाषेचे वर्गीकरण निरनिराळ्या प्रकारे करता येते हेही आपण लक्षात घेतले. ऐतिहासिक भाषाविज्ञान या ज्ञानशाखेच्या विकास—विस्ताराची त्यातील 'परिवर्तन' आणि 'भाषाकुल' संकल्पनांची तात्विक बाजू

समजावून घेत घेत जगातील भाषांचे वर्गीकरण करण्यासाठी या संकल्पना कशा उपयोजिल्या गेल्या हेही पाहिले. तसेच आर्य भाषाकुलातील आपली निजभाषा मराठीची उपपत्ती कशी झाली त्या संदर्भातील विविध अभ्यासकांची मतेही लक्षात घेतली.

भाषाविज्ञान हे एक विशाल असे अभ्यासक्षेत्र आहे. 'भाषा' ही या ज्ञानक्षेत्रांची अध्ययन सामग्री आहे. या सामग्रीची खोलात जाऊन विचार करणे आणि बहुभाषिक भारताच्या भाषिक समाजगटाच्या वर्तन—व्यवहाराचा उलगड करणे अजूनही बाकी आहे. तेव्हा अशा प्रकारच्या अध्ययनाचे सखोल असे मंथन करून वर्तमान भारतीय भाषांच्या निर्मितीची 'भाषाकुल' संकल्पनेच्या आधारे विचार करणे किती महत्वाचे आहे हे आपण वेगवेगळ्या मुद्याचा विचार करून लक्षात घेतले आहे. हा अभ्यास घटक तुमच्या पुढील ज्ञानसाधनेला नक्कीच उपयुक्त होईल असे वाटते.

• वस्तुनिष्ठ प्रश्न

अ) योग्य पर्याय निवडा.

१) १७६७ मध्ये लॅटिन भाषेशी संस्कृतचे साम्य कोणत्या मिशनऱ्याने स्पष्ट केले?

(कूर्डो / ग्रिम / रास्क)

२) कोणत्या 'कुला' च्या संशोधनामुळेच 'भाषाकुल' संकल्पना अस्तित्वात आली?

(इंडो—युरोपियन / युरोपियन / अमेरिकन)

३) कोणत्या भाषेतील प्राचीन नमुना इ.स.पूर्व १४५० ते १२०० या काळातील आहे?

(तुखारी / ग्रीक / इटालियन)

४) गेलिक शाखेत आयर्लंडमधील कोणत्या भाषेचा समावेश होतो?

(वेल्शी/ कुची/आयरिश)

उत्तरे : १) कुर्डे २) इंडो—युरोपिअन ३) ग्रीक ४) आयरिश

ब) गाळलेल्या जागा भरा.

१. या अभ्यासकाने हेमिटो— सेमिटीक भाषाकुलाला 'अॅफ्रो ओशियायी' नाव दिले आहे.
२. बाल्टिक व या उपशाखात मोठ्या प्रमाणावर साधर्म्य आढळते.
३. दक्षिण अमेरिकेस आज ही म्हटले जाते.
४. ही हाय जर्मॅनिक शाखेतील प्रमुख भाषा आहे.

उत्तरे : १) ग्रीनबर्ग २) स्लॉविक ३) लॅटिन अमेरिका ४) जर्मन

क) चूक की बरोबर लिहा.

१. भाषांच्या तौलनिक अभ्यासातून त्यांच्या इतिहासाचा मागोवा घेता येत नाही.
२. 'परिवर्तन आणि 'भाषाकुल' या दोन केन्द्रवर्ती संकल्पनातून ऐतिहासिक भाषाविज्ञान विकसित झाले.
३. मॅक्समूलर या अभ्यासकाने संस्कृतला भाषाभ्यासाचा पाया मानले.
४. हिटाईट या शाखेतील भाषाना अॅनटोलिअन असेही म्हणतात.

उत्तरे : १) चूक २) बरोबर ३) बरोबर ४) बरोबर

ड) जोडया जुळवा.

'अ' गट

'ब' गट

१) इराणी

अ) बौध्द धम्माचे मूळ ग्रंथ या भाषेत आहेत.

२) अवेस्ता	ब) आर्याणाम शब्दाचा अपभ्रंश
३) पाली	क) महाराष्ट्री महाराष्ट्र देशाची भाषा मानली.
४) स्टेनकौनो	ड) शब्दाचा अर्थ 'शास्त्र' असा आहे.

उत्तर: १)ब २) ड ३) अ ४) क

इ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. दक्षिण भारतात बोलल्या जाणाऱ्या द्राविडी कुळातील भाषा कोणत्या?
२. सोव्हिएत राज्याची 'राष्ट्रभाषा होण्याचा मान कोणत्या भाषेला मिळाला आहे?
३. 'दार्दिक या उपशाखेत वायव्येस बोलल्या जाणाऱ्या कोणत्या भाषांचा समावेश होता?
४. कोणत्या भाषेला बौध्दमागधी असे संबोधले जाते?

उत्तरे :

१. तामिळ,तेलुगू,कानडी,मल्याळम या द्राविडी कुळातील भाषा आहेत.
२. सोव्हिएत राज्यची 'राष्ट्रभाषा' होण्याचा मान स्लॉविक भाषेला मिळाला आहे.
३. खोवारी,काश्मिरी, काफिरी, वाखी या भाषांचा समावेश होतो.
४. 'पाली' या भाषेला बौध्दमागधी असे संबोधिले जाते.

लघुत्तरी प्रश्न

१. भाषाकुल संकल्पना कशी अस्तित्वात आली ते सांगा.
२. जगातील प्रमुख भाषाकुलांचा थोडक्यात आढावा घ्या.

दीर्घोत्तरी प्रश्न

१. संस्कृत—प्राकृत— अपभ्रंश आणि वर्तमान भारतीय भाषा हे सूत्र उलगडून दाखवा

२. आर्यभारतीय भाषाकुलाचा आढावा घेऊन मराठीची स्थाननिश्चिती करा.

टीपा लिहा.

१. इंडो—इरानिअन शाखा

२. भाषाकुल संकल्पना

३. अंतवर्तुळ—बहिवर्तुळ सिध्दांत

४. वैद्य—गुणेवाद

अधिक वाचन

१. मराठीचे ऐतिहासिक भाषाशास्त्र : गोसावी —वैद्य

२. मराठी भाषा: उद्गम आणि विकास : कृ.पां. कुलकर्णी

३. मराठी भाषेची घटना: रा.भि.जोशी

४. भाषाविचार आणि मराठी भाषा: गं.ब. ग्रामोपाध्ये

५. सिंधु संस्कृती, ऋग्वेद व हिंदु संस्कृती : प्र.रा.देशमुख.

उपक्रम

१. 'भाषाकुल' संकल्पना वर्तमान भारतीय भाषांच्या संदर्भात उपयोजित करा.

२. 'भाषाकुल' संकल्पनेच्या आधारे भारतात बोलल्या जाणाऱ्या भाषाकुलाचा आढावा घेऊन त्यांचा वंशवृक्ष बनवा

३. मराठी भाषा आणि तिच्या बोलींचा वंशवृक्ष मांडा.